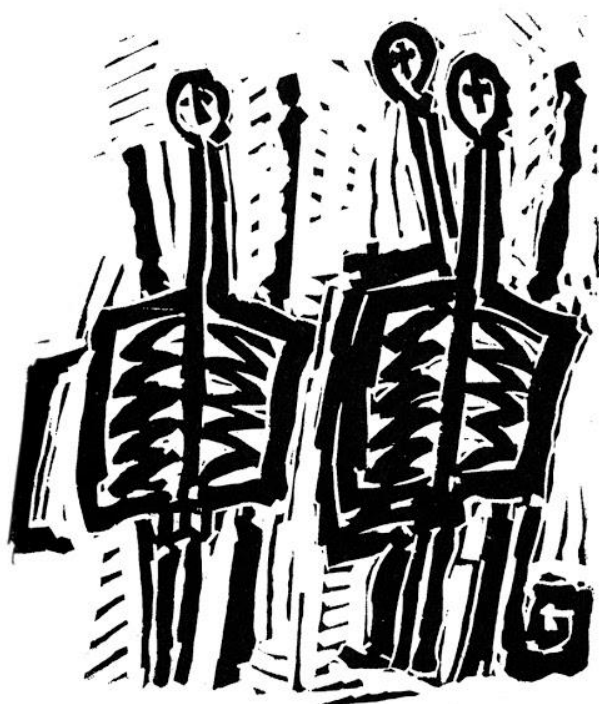

Δρ. Νικόλαος Α. Δεναξάς

Οικονομική κρίση και θρησκευτικότητα –
κοινωνιολογική διερεύνηση

Μεταδιδακτορική έρευνα εκπονηθείσα στο
Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευσιολογίας της
Θεολογικής Σχολής
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Αθήνα 2021

Δρ. Νικόλαος Α. Δεναξάς

Οικονομική κρίση και θρησκευτικότητα –
κοινωνιολογική διερεύνηση

Μεταδιδακτορική έρευνα εκπονηθείσα στο
Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευσιολογίας της
Θεολογικής Σχολής
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Επιβλέπων καθηγητής: Απόστολος Νικολαΐδης, Ομότιμος
Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Θρησκείας και Κοινωνικής
Ηθικής

Αθήνα 2021

*Εξώφυλλο: Χαρακτικό από ατομική έκθεση του Βασίλη
Καρκατσέλη για τις εκδόσεις Καπάνι (Θεσσαλονίκη 2018).*

© Νικόλαος Α. Δεναξάς

Ευπαλίνου 14, Κυψέλη – Αθήνα

ndenaxas@soctheol.uoa.gr

uoacademia.com/NikolaosDenaxas

*Πανευλαβώς αφιερώνεται στη μνήμη του Αγίου Νεκταρίου
(Κεφαλά), επισκόπου Πενταπόλεως: με την ευκαιρία της
συμπλήρωσης 100 χρόνων από την κοίμηση του*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

PG: Patrologia Graeca

ΕΠΕ: Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας

CEMES: Center of Ecumenical Missiological and Enviromental
Studies

ΚΕΠΕ: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	σ. 8

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ;.....	σ. 11

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

1. ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΜΑΣ ΚΡΙΣΗ	σ. 20
α. Καπιταλιστική κρίση και θρησκεία.....	σ. 33
β. Ανθρωπιστική κρίση.....	σ. 36
γ. Προσφυγική κρίση.....	σ. 45
2. ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ	σ. 53
3. ΟΙ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΕΣ ΑΙΤΙΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΗΣ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ...σ.	57
4. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑΣ.....	σ. 59

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΚΟΙΝΩΝΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ

1. ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ	σ. 64
2. ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ – ΣΤΑΘΜΙΣΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ	σ. 75
3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	σ. 85
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	σ. 91
ENGLISH SUMMARY	σ. 95
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σ. 97
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι	σ. 103
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ	σ. 108

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στο πλαίσιο της συνέχισης των σπουδών και της ερευνητικής μου δραστηριότητας στον συστηματικό κλάδο της Θεολογίας και συγκεκριμένα στην ειδίκευση της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας και του Χριστιανισμού, μου δόθηκε η ευκαιρία να επικεντρωθώ στα βαθύτερα αίτια των κρίσεων εν γένει καθώς και στο κατά πόσο επηρεάζουν την θρησκευτικότητα. Μια πραγματική επιστημονική πρόκληση, αμέσως μετά και την ολοκλήρωση της διδακτορικής μου διατριβής που είχε ως θέμα τη σύγχρονή μας καπιταλιστική κρίση στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας (σήμερα Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού) του ΑΠΘ, με επιβλέποντα τον τακτικό καθηγητή της Κοινωνιολογίας του Χριστιανισμού και της Θρησκείας, κ. Κωνσταντίνο Κωτσιόπουλο.

Με την παρούσα μελέτη γίνεται προσπάθεια να μην περιοριστεί η έρευνα στην διαθέσιμη – σύγχρονη και κλασική - βιβλιογραφία γύρω από τις κρίσεις και τη θρησκευτικότητα. Αυτό άλλωστε σίγουρα υπήρξε χρήσιμο στο να τεθεί το θεωρητικό, κοινωνιολογικό και θεολογικό πλαίσιο της μελέτης, οι απαραίτητες βάσεις για την ανάπτυξη της οποιασδήποτε συμπερασματολογίας και διαπίστωσης.

Ίσως για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο, ο οποίος ακόμη ζει τις ολέθριες επιπτώσεις της πολυεπίπεδης κρίσης που χαρακτηρίζει – αν μη τι άλλο – τη δεκαετία που φεύγει, επιχειρείται μια κοινωνιογραφική αποτύπωση, εξ επόψεως της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας και του Χριστιανισμού αλλά και

συγγενών επιστημονικών ειδিকেύσεων, της αυτής πραγματικότητας, κυρίαρχα στοιχεία της οποίας είναι τόσο η κρίση όσο και η θρησκευτικότητα.

Επιχειρεί δηλαδή, η μελέτη αυτή, όσο δυνατόν πιο αξιόπιστα και μέσα από ουσιαστική και ποιοτική επεξεργασία των δεδομένων και των ευρημάτων της έρευνας, θέτοντας σε εφαρμογή πλήρως τα διαθέσιμα εργαλεία της ειδικής επιστημολογικής μεθοδολογίας της Κοινωνιολογίας. Η ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας, ήλθε στην περίοδο της έναρξης ενός νέου κύκλου κρίσης, αυτού της εξίσου σύνθετης κρίσης που προκάλεσε η πανδημία του covid 19. Για τα διαφαινόμενα αποτελέσματα και τις όποιες συνέπειες αυτής της νέας κρίσης, σε συνδυασμό με την προηγούμενη κατάσταση αλλά και την επίδραση της ή όχι στη θρησκευτικότητα, επιφυλασσόμαστε για μελλοντικές παρεμβάσεις και τοποθετήσεις.

Η αφορμή για τη συγγραφή της παρούσης μελέτης, μου δόθηκε την περίοδο (ακαδημαϊκό έτος 2016-2017) που είχα αναλάβει την ευθύνη της διδασκαλίας του μαθήματος της Κοινωνιολογίας του Χριστιανισμού, στο Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευσιολογίας του ΕΚΠΑ, ως εντεταλμένος διδασκαλίας (ΕΣΠΑ). Πρόσθετη πρόκληση για μένα, η συνεργασία μου με έναν πολύπειρο ακαδημαϊκό δάσκαλο και ερευνητή, τον κο. Απόστολο Νικολαΐδη, Προκοσμήτορα και τώρα ομότιμο καθηγητή της Σχολής, τον οποίο επιθυμώ να ευχαριστήσω για την τιμητική όσο και πολύτιμη καθοδήγησή καθώς επίσης και για την εμπιστοσύνη του προς το πρόσωπο μου και τις επιστημονικές μου ανησυχίες.

Ευχαριστίες επίσης, οφείλω στον αδερφό μου, Ευάγγελο Α. Δεναξά, αριστούχο του Τμήματος Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Μηχανικών Υπολογιστών του ΑΠΘ, που διαπρέπει στο επιστημονικό του πεδίο στις ΗΠΑ από το 2013, χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της γενιάς μου, που οι δυσμενείς οικονομικές συνθήκες στη χώρα μας, τον οδήγησαν στην μετανάστευση. Χωρίς τη δική του συμβολή, τα στοιχεία από την κοινωνιογραφική έρευνα, δεν θα μπορούσαν να διαβαθμιστούν και να ταξινομηθούν σωστά. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τη μητέρα μου Χαϊδω καθώς και τη σύζυγο μου Καρολίνα, για τη συμπαράσταση και τη στήριξή τους σ' όλο αυτό το δύσκολο, γεμάτο αλλαγές και ανατροπές στις ζωές μας διάστημα.

Τέλος, θα ήθελα να επισημάνω πως αυτή η ερευνητική μου προσπάθεια, που ανοίγει έναν νέο κύκλο ενασχόλησης μου με την ειδίκευση της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας και του Χριστιανισμού αλλά και ευρύτερα με τις επιστήμες της θεολογίας και της κοινωνιολογίας, αφιερώνεται πανευλαβώς στη μνήμη του Αγίου Νεκταρίου (Κεφαλά), επισκόπου Πενταπόλεως, αποφοίτου της Σχολής μας και μυστικού συμπαραστάτη του υπογράφοντος, με αφορμή και τη συμπλήρωση 100 χρόνων από την κοίμησή του.

Νικόλαος Α. Δεναξάς

Αθήνα

Χειμώνας 2020

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ;

Από την πρώτη στιγμή της ενασχόλησής μου με το αντικείμενο της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας και του Χριστιανισμού, η πλέον συνηθισμένη μέθοδος παρατήρησης, αποτύπωσης και καταγραφής των σύγχρονων κοινωνικών γεγονότων αλλά και την διαπίστωση αν αυτά λαμβάνουν διαστάσεις φαινομένου, ήταν να τοποθετώ συγκεκριμένα ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο (πως;), τον τόπο (που;), τις αιτίες και τα αποτελέσματα (γιατί;) μιας δεδομένης κατάστασης.

Η Κοινωνιολογία της Θρησκείας λ.χ. μελετά τη γέννηση, ανάπτυξη και εξέλιξη του θρησκευτικού φαινομένου, μέσα από μια συγκεκριμένη επιστημονική μεθοδολογία και πολλές φορές αντικρουόμενες ακαδημαϊκές απόψεις γύρω από τον ρόλο που διαδραματίζει η θρησκεία ή εκείνον που θα έπρεπε να έχει στις σύγχρονες κοινωνίες. Ασχολείται δηλαδή, με τις κοινωνικές προϋποθέσεις της θρησκείας, με τις κοινωνικές μορφές και επιδράσεις στο κοινωνικό περιβάλλον¹. Η δε Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού, εξειδικεύει ακόμη περισσότερο την πιο πάνω προβληματική, καθώς δεν αποτελεί μια γενικευτική μόνο ύπαρξη της Κοινωνιολογίας του θρησκευτικού φαινομένου²,

¹ Απ. Νικολαΐδη, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2007, σ. 68.

² Κ. Κωτσιόπουλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 20.

αλλά κατορθώνει την ανάλυση βαθύτερων αιτιών και συνδέσεων που προκαλούν τα κοινωνικά φαινόμενα που αλληλεπιδρούν ή έχουν ως αφορμή εκδήλωσής τους το θρησκευτικό φαινόμενο, έτσι όπως αυτό εκδηλώνεται στον ευρύτερο Χριστιανικό γεωθρησκευτικό χώρο.

Αναζητούμε λοιπόν απαντήσεις στο κεφαλαιώδες και για την παρούσα μελέτη ερώτημα, αν τελικά από την θριαμβολογική «επιστροφή του Θεού»³, που διαπιστωνόταν στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και επιβεβαιώνεται και από μια σειρά γεγονότων στη σημερινή κοινωνία, καταλήξουμε σε μια γενική κάμψη και – σε έναν βαθμό – επιτηδευμένη απαξία της θρησκείας, της θρησκευτικής πίστης⁴.

Στο πλαίσιο μιας ευρύτερης αναθέσμησης και αναστοχασμού που άλλοτε λειτουργώντας θεσμικά και άλλοτε επιθετικά – μεμονωμένα ή και κινηματικά - με μια μάλλον στείρα αναπαραγωγή αντιθρησκευτικών στερεοτύπων, η ύστερη νεωτερικότητα χαρακτηρίστηκε και από αυτή τη μάχη

³ Είναι γνωστές οι θεωρίες γύρω από τον «θάνατο του Θεού», που σημείωσαν μια ορισμένη δυναμική κυρίως στα μέσα του 20^{ου} αιώνα λόγω και του συσχετισμού τους με την – σε άνοδο τότε – μαρξιστική ή μαρξίζουσα αθεΐας. Βλ. περισσότερο, Απ. Νικολαΐδη, *Κριτική Θεολογία*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2002, σ. 10 κ.ε.

⁴ Για τα συγκεκριμένα γεγονότα που μας επιτρέπουν να αναπτύξουμε μια νέα θεώρηση για τη θέση της θρησκείας σήμερα, βλ. Κ. Κωτσιόπουλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, ο.π., σ.σ. 493 – 494. Βλ. επίσης, Ζ. Ντανιέλ, *Είναι ο Θεός φανατικός;*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 1998. Πρβλ. Gil. Kepel, *Η επιστροφή του Θεού*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 1992.

ανάμεσα στους κύρηκες της θρησκευτικής ουδετερότητας και της αποθέωσης της κοσμικότητας και όσους αναγνωρίζουν ακόμη και στην σύγχρονη εποχή την επιρροή που ασκούν οι θρησκείες στη διαμόρφωση της γενικής και ειδικής εικόνας των κοινωνιών, τη διαμόρφωση ιδιαίτερων δομολειτουργικών χαρακτηριστικών της κοινωνίας και της κοινωνικής συμπεριφοράς⁵. Άλλωστε, όπως διαπιστώνεται: «η σύγχρονη κοινωνία, είναι ταυτόχρονα και εκκοσμικευμένη και θρησκευτικά χειραφετημένη»⁶.

Η εξέλιξη της τεχνολογίας δεν μπορεί αλλά και δεν φαίνεται τελικά να είναι αντιστρόφως ανάλογη προς την ανάπτυξη της θρησκευτικότητας. Ιδιαίτερα στην εποχή μας όπου συντελείται η λεγόμενη «τέταρτη βιομηχανική επανάσταση»⁷, νέα ερωτήματα και τελικά νέοι κύκλοι ηθικού

⁵ Την ίδια αντιπαράθεση στο χώρο της θεωρητικής συμβολής στην Κοινωνιολογία της θρησκείας, διαπιστώνει και η Grace Davie, σημειώνοντας ότι αυτή διακρίνεται «σε δύο ομάδες: πρώτον σε αυτούς που το υπόβαθρο και η έμπνευσή τους βρίσκονται κυρίως στην κοινωνιολογία της θρησκείας αλλά λαμβάνουν υπόψη τους όλο και περισσότερο τις θεωρητικές τάσεις οι οποίες αναπτύσσονται συνολικά μέσα στην επιστήμη και δεύτερον σε όσους εργάζονται στον χώρο της γενικής κοινωνιολογίας αλλά αρχίζουν σιγα σιγά να δίνουν προσοχή στην παρουσία της θρησκείας στις ύστερες νεωτερικές κοινωνίες...». Βλ. Gr. Davie, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2010, σ. 161.

⁶ Απ. Νικολαΐδη, *Κριτική Θεολογία*, ο.π., σ. 38.

⁷ Μετά την «Τρίτη βιομηχανική επανάσταση», ήδη γίνεται λόγος και για μια νέα «Δ' Βιοτεχνολογική Επανάσταση» η οποία βασίζεται «στον ψηφιακό κόσμο των αλγορίθμων των μεγάλων δεδομένων του

και θρησκευτικού προβληματισμού και ίσως αντιπαράθεσης ξεκινούν, γύρω από τα ζητήματα που θέτει η νέα πραγματικότητα που διαμορφώνεται λ.χ. στις βιοεπιστήμες ή στο επίπεδο του καταμερισμού της εργασίας με την ραγδαία ανάπτυξη του κλάδου της ρομποτικής⁸.

διαδικτύου και ενοποιεί τις τεχνολογίες της ρομποτικής, της τεχνητής νοημοσύνης, της γενετικής βιοτεχνολογίας, της μοριακής βιολογίας, της νανοτεχνολογίας και της τρισδιάστατης εκτύπωσης». Ειδικότερα εκφράζονται φόβοι την ολική μετάλλαξη της ανθρώπινης φύσης, αφού είναι δυνατόν να οδηγηθούμε «σε μια μικρή τάξη υπερανθρώπου και σε μια τεράστια υπο-τάξη άχρηστων *homo sapiens*». Βλ. Υ. Harari, *21 μαθήματα για τον 21^ο αιώνα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018, σ. 89. Βλ. επίσης, Κ. Κωτσιόπουλου, *Παγκοσμιοποίηση: κατασκευή και πραγματικότητα*, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2020, σ. σ. 172 – 173. Πρβλ. J. Rifkin, *Η Τρίτη βιομηχανική επανάσταση*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2012.

⁸ Τη σημασία της εργασίας ως ζωτικό στοιχείο της ανθρώπινης δραστηριότητας ακόμη και ύπαρξης, επισημαίνει και ο Μ. Weber αναφερόμενος στον Baxter: «η εργασία έφτασε να θεωρείται καθαντή σκοπός της ζωής γενικά (...) η απροθυμία για εργασία είναι σύμπτωμα της έλλειψης χάρης». Βλ. Μ. Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2006, σ. 138. Τους κινδύνους της ανάπτυξης μιας τεχνολογικής ουτοπίας, στο πλαίσιο ενός «Τεχνο – Μεσσιανισμού» και κατά συνέπεια ενός «Τεχνο – ολοκληρωτισμού», επισημαίνει ο Κ. Κωτσιόπουλος, τονίζοντας πως: «Η υπερ – τεχνοκρατική λογική κατασκευάζει τον νέο τύπο του «ρομποτικού» υπερανθρώπου και δίνει νέο νόημα στην ανθρώπινη φύση ως νέα επιστήμη της «ανθρωποτεχνικής»...». Κ. Κωτσιόπουλου, *Παγκοσμιοποίηση: κατασκευή και πραγματικότητα*, ο.π., σ. 176.

Το κεντρικό ερώτημα που τίθεται, αφορά στην ένταση ή μη της όποιας αντιπαράθεσης καθώς και στην ποιότητα της θρησκευτικότητας, ειδικά όταν αυτή αναφέρεται σε κυρίαρχα θρησκευτικά καθιδρύματα και θεσμούς που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των κοινωνιών και επι μέρους κοινωνικών συμπεριφορών τους τελευταίους αιώνες⁹.

Το ζήτημα της ποιότητας της θρησκευτικότητας, συσχετισμένο με τις επιδράσεις που είχε η πρόσφατη οικονομική κρίση στις ζωές των ανθρώπων, επιχειρεί να εξετάσει η παρούσα μελέτη¹⁰. Ο βαθμός εξάρτησης μιας κοινωνίας από την πορεία της οικονομίας, είναι εκείνος που προσδιορίζει και το μέγεθος μιας οικονομικής κρίσης¹¹. Τη

⁹ Όπως παρατηρεί και η G. Davie: «νέα και κατά κάποιον τρόπο ενδιαφέροντα μοντέλα πίστης και συμπεριφοράς αρχίζουν να αναδύονται, ιδιαίτερα ανάμεσα στους νέους ανθρώπους...». Βλ. G. Davie, *ο.π.*, σ. 160. Επίσης, ο Απ. Νικολαΐδης θα επισημάνει πως: «το παραχαραγμένο περιεχόμενο του δόγματος, δημιουργεί προβλήματα στην ταυτότητα της εκκλησιαστικής κοινότητας». Απ. Νικολαΐδη, *Δόγματα και Κοινωνία*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2009, σ. 33.

¹⁰ Για τη σχέση αλληλεπίδρασης θρησκείας/θρησκευτικότητας και οικονομίας καθώς και για τις επιπτώσεις που έχει αυτή η κατάσταση στην συμπεριφορά, πρβλ. S. Tsitsigkos, "A literature review of mental roles dynamics in the figuration of the economic theology of religions", *Νέα Σιών*, *jpnewzionmagazine.org*, (ημ/νια ανάκτησης 12/2/2020).

¹¹ Για την κοινωνιολογία και δη την κοινωνιολογία της θρησκείας, δεν είναι άγνωστες οι διαπιστώσεις του M. Weber, ο οποίος ανέδειξε τη σχέση θρησκείας και οικονομίας. Ο Β. Φίλιας, σε ότι αφορά στη θρησκευτικότητα, θα γράψει σχετικά με τον Weber και το

σπουδαιότητα της θρησκείας για την κοινωνική και ειδικότερα για την οικονομική ζωή του ανθρώπου, απέδειξε ο M. Weber, με εμπειρικές έρευνες ενώ επισήμανε τον προσδιοριστικό παράγοντα του Προτεσταντισμού και ειδικότερα του πουριτανισμού, στη διαμόρφωση και εξέλιξη του καπιταλισμού¹². Επιπλέον, οι μορφές και οι διαδικασίες της θρησκευτικής ζωής σε οποιοδήποτε μέρος, μπορούν να κατανοηθούν πλήρως μόνο μέσα από μια μακροπρόθεσμη και σχετικά συγκεκριμένη ιστορική προοπτική¹³.

Οι συνέπειες μια κρίσης (φτώχεια, ανεργία, μετανάστευση κλπ) οδηγούν τις κοινωνίες σε μια συνολική επανατοποθέτηση γύρω από καιρία υποστατικά ζητήματα. Αυτή η τάση μπορεί να είναι είτε δυναμική, είτε στατική. Είτε δηλαδή να εντοπίζονται οι αιτίες των προβλημάτων ώστε να αποφευχθούν στο μέλλον, είτε φαινομενικά να ξεπερνώνται, να ανακουφίζονται πρόσκαιρα και αποσπασματικά τα όποια αποτελέσματα μιας κρίσης, με αναπόφευκτη την επανάληψη

μνημειώδες έργο του *Οικονομία και Κοινωνία (Wirtschaft und Gessellschaft)*, ότι: «ο Βέμπερ δεν θεωρεί τη θρησκευτικότητα σαν ένα απλό εποικοδόμημα που διαμορφώνεται μηχανιστικά (αλλά) βλέπει σημαντικά περιθώρια αυτόνομης γέννησης ιδεών θρησκευτικού χαρακτήρα σαν αποτέλεσμα 'καθαρής' και 'απροϋπόθετης' περισυλλογής». Β. Φίλια, *Μαξ Βέμπερ: συστηματική κοινωνιολογία και μεθοδολογία*, εκδόσεις «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1976, σ. 174.

¹² Γ. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2004, σ.σ. 17-18. Πρβλ. M. Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Εκδόσεις Gutenberg, μτφρ. Μ. Κυπραίου, Αθήνα 2006.

¹³ Gr. Davie, *ο.π.*, σ. 150.

της και την ανακύκλωση των ίδιων ακριβώς προβλημάτων σε απλά διαφορετική στιγμή.

Ο ρόλος της θρησκείας είναι καταλυτικός. Η επίδραση των θρησκειών στην εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών είναι δεδομένη. Οι όποιες απόψεις για το αντίθετο, είναι περιορισμένες στο πλαίσιο μιας μονοδιάστατης και ίσως εμμονικής προσέγγισης της ανθρώπινης ιστορίας γενικά. Άθεος πολιτισμός, άθεη κοινωνία δεν υπήρξε, δεν υπάρχει και δεν προβλέπεται να υπάρξει¹⁴.

¹⁴ Είναι χαρακτηριστικά τα όσα καταγράφει ο Πλούταρχος στα Ηθικά του: «Στις περιπλανήσεις σου μπορεί να συναντήσεις πόλεις ατείχιστες, χωρίς γραφή, χωρίς βασιλιάδες, χωρίς σπίτια, χωρίς ιδιοκτησίες, που δεν χρειάζονται νόμισμα, που δεν γνωρίζουν θέατρα και γυμναστήρια. Πόλη όμως χωρίς ιερά και θεούς, που δεν καταφεύγει σε προσευχές, όρκους, μαντείες, θυσίες για την απόκτηση αγαθών ούτε για την αποτροπή των κακών, δεν υπήρξε ποτέ κανείς που να είδε ούτε θα υπάρξει ποτέ», Πλουτάρχου, Ηθικά, 1125, 29. Στην σύγχρονη ιστορία, ούτε ο ιδεατός τύπος του homo novus της μαρξιστικής μεσσιανικής ουτοπίας, δεν φάνηκε να είναι απαλλαγμένος από θρησκευτικές αναφορές, δογματισμούς, δεσποτισμούς ακόμη και λειτουργικούς τύπους, αν λάβει κανείς υπόψη τον τρόπο λειτουργίας των Κομμουνιστικών Κομμάτων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και στην ίδια την ΕΣΣΔ. Είναι χαρακτηριστική η ανάπτυξη λειτουργικών τύπων ακόμη και ενός ιδιότυπου, ιδεολογικού – κοινωνικοπολιτικού μυστικισμού με αναφορές στο Κόμμα ή στους ηγέτες, προϋποθέσεις μιας δεδομένης λατρείας σε πρόσωπα ιδιαίτερος σημαντικά για την κομμουνιστική ιδεολογία που ως παραδείγματα συνέχουν και εμπνέουν τις κοινωνίες στην προοπτική της σοσιαλιστικής οικοδόμησης. Βλ. Ν.

Είναι αλήθεια ότι το 84% του παγκόσμιου πληθυσμού θρησκεύεται¹⁵. Αυτό αποτελεί κάτι όντως μετρήσιμο και άρα η βάση για μια ευρύτερη συλλογιστική. Αυτό που ίσως δεν μπορεί να ποσοτοποιηθεί καθώς από μόνο του δεν αποτελεί μετρήσιμο μέγεθος, είναι η ποιότητα της θρησκευτικότητας αυτής της πλειοψηφίας. Πέρα από τα γενικά χαρακτηριστικά του θρησκευτικού φαινομένου και των βασικών επιρροών που ασκεί αυτό διαχρονικά στις κοινωνίες, υπάρχουν και ιδιαίτερες ομολογίες που καλλιεργούν ξεχωριστές επιδράσεις – θετικές ή αρνητικές – στη θεσμική οργάνωση της κοινωνίας¹⁶.

Το κυρίαρχο ερώτημα για αυτή τη μελέτη, δεν είναι πόσοι αλλά πως θρησκεύονται και κατά πόσο ή με ποιο τρόπο αυτό επιδρά θετικά ή αρνητικά στο κοινωνικό σύνολο. Όπως θα

Berdiaeff, *Για την κοινωνική ανισότητα*, Εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1984. Απ. Νικολαΐδη, *Ορθοδοξία και Μαρξισμός*, Εκδόσεις Τέρτιος 1986. Βλ. επίσης, Κ. Κωτσιόπουλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 314 κ.ε.

¹⁵ «The global religious landscape – demographic study», Pew Research Center for Religion and Public life, *pewforum.org*, (ημ/νια ανάκτησης 14/7/2019). Ειδικότερα, σε αντίστοιχη έρευνα του ιδίου Ινστιτούτου, που επιχειρεί μια παγκόσμια χαρτογράφηση των θρησκειών, για την Ελλάδα, το ποσοστό που καταγράφεται με αναφορά στη χριστιανική πίστη, ανεξαρτήτως δόγματος, είναι 88,1%, 5,3% μουσουλμάνοι, ενώ 6,1% (!) καταγράφεται ως μη θρησκευόμενο. Βλ. *pewforum.org*, ο.π.

¹⁶ Κ. Κωτσιόπουλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Μυγδονία 2017, σ. 10. Βλ. επίσης, G. Le Bras, *Etudes de sociologie religieuse*, τ. 2, Paris 1955.

αναφερθεί και παρακάτω, σε μια κρίση, όλοι και όλα κρίνονται. Ίσως αυτή να είναι η κατάλληλη περίοδος για να καταγραφεί το ζητούμενο αυτής της έρευνας: αν και πόσο δηλαδή επηρέασε η κρίση τη θρησκευτικότητα, τη θρησκευτική συμπεριφορά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

1. ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΜΑΣ ΚΡΙΣΗ

Πολλά έχουν γραφτεί και περισσότερα έχουν ειπωθεί για την κρίση ως φαινόμενο αλλά και συντελεσμένη πραγματικότητα στη χώρα μας, σε Ευρώπη και ΗΠΑ, ειδικά από το 2010 και εντεύθεν. Σε παλιότερες εποχές, όπου οι οικονομίες των κρατών δεν βρίσκονταν υπό την σημερινή πίεση ενός αδιέξοδου, όπως φαίνεται, πολυποίκιλου οικονομικού φεντεραλισμού, ως «κρίση στην αγορά» οριζόταν μια κάποια αρρυθμία στις γενικές συναλλαγές, στην μερική αναστάτωση του γενικού κανόνα της προσφοράς και της ζήτησης και στα προβλήματα που πιθανόν δημιουργούσε ο ανορθολογικός καταμερισμός της εργασίας, που παρ' όλα αυτά συγκρατούσε το μέγεθος της ανεργίας σε χαμηλά, σε σύγκριση με το σήμερα, επίπεδα.

Ότι δηλαδή οριζόταν από επαγγελματιοβιοτέχνες, εμπόρους, εργαζόμενους και επιτηδευματίες ως «κρίση», τις δεκαετίες από το 1970 και μέχρι τη δεκαετία του 2000, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να συγκριθεί με το μέγεθος αλλά κυρίως με τις συνέπειες της σύγχρονης μας δομικής κρίσης του καπιταλιστικού συστήματος εν γένει, αλλά και της κρίσης του εγχώριου παραγωγικού (οικονομικού – πολιτικού) μοντέλου.

Η λέξη κρίση, προέρχεται από το ρήμα κρίνω και με βάση την ετυμολογία της, σημαίνει την νοητική διεργασία που καταλήγει σε εκτιμήσεις, σκέψεις και αποφάσεις, αλλά και ως κακή κατάσταση για νόσους (κρίσιμη)¹⁷. Η εννοιολογία της κακής έκβασης στα οικονομικά και η σύνδεση της λέξης με αυτά, οφείλεται σε γλωσσικό αντιδάνειο από την αγγλική και γαλλική γλώσσα (crisis, crise)¹⁸. Θα μπορούσε κανείς λοιπόν και με βάση την ερμηνεία της λέξεως, να πει πως η κρίση ως κατάσταση, ως ιστορικό γεγονός και μέγεθος και δη η δομική κρίση του καπιταλισμού, είναι μια περίοδος αναστοχασμού, ανασύνταξης, επαναπροσδιορισμών, όπου όλοι και όλα κρίνονται.

Η έκταση και η ένταση της σύγχρονης καπιταλιστικής κρίσης, που ξεκίνησε το 2008, ως κρίση στα χρηματοπιστωτικά παράγωγα¹⁹, που χορηγούσαν αφειδώς αμερικανικές τράπεζες,

¹⁷ Βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Εκδόσεις Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2012.

¹⁸ Βλ. τ.ιδ., ο.π. Βλ. επίσης, τ. ιδ. «Ετυμολογικά της κρίσεως», *Βήμα*, 20/03/2011.

¹⁹ Τα χρηματοπιστωτικά παράγωγα, είναι προθεσμιακά προϊόντα και άλλα δικαιώματα προαίρεσης (options) αγοράς και πώλησης, υψηλού ρίσκου. Ο όρος «παράγωγα» υποδηλώνει πως η αξία τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από εκείνη των ξένων νομισμάτων, ή των τιμών των πρώτων υλών με τα οποία συνδέονται. Πλεονέκτημα αυτού του τραπεζικού προϊόντος, είναι η αρχή της μόχλευσης, η οποία βοηθά μια μετριοπαθή επένδυση να έχει πολύ σημαντικά κέρδη, αναλόγως των συνθηκών της παγκόσμιας αγοράς. Βλ. περισσότερο, Μ. Roche, *Καπιταλισμός εκτός νόμου*, εκδόσεις Ημερησία, Αθήνα 2014, σσ. 312 - 313. Αξίζει να αναφερθεί πως ο

υπό τη μορφή στεγαστικών -κυρίως- δανείων, είναι πολύ διαφορετική απ' όσες έχει ζήσει η ανθρωπότητα και ιδιαίτερος η Δύση²⁰. Είναι αναμφισβήτητη αλήθεια πως η σημερινή οικονομική κρίση, είναι αποτέλεσμα των χαρακτηριστικών δομών της τραπεζικής και χρηματιστικής κερδοσκοπίας, του λεγόμενου «Καπιταλισμού - καζίνο»²¹.

Τα υπερσυσσωρευμένα κέρδη των κεφαλαιούχων, δεν μπόρεσαν να επανεπενδυθούν στη λεγόμενη πραγματική οικονομία και αποσυνδέθηκαν προοδευτικά από τις παραδοσιακές μεθόδους παραγωγής. Είναι πρόδηλο πια πως, η σημερινή κυριαρχία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου αποστρέφεται τη ζωντανή εργασία, την πραγματική οικονομία του εμπορικού και παραγωγικού καπιταλισμού²². Ο συσσωρευμένος πλούτος, επανατοποθετήθηκε στις αγορές ως

πολυεκατομμυριούχος αμερικανός χρηματιστής Warren Buffet, έχει χαρακτηρίσει τα χρηματοπιστωτικά παράγωγα ως «μέσα μαζικής χρηματοπιστωτικής καταστροφής». Βλ. σχετικά, Γ. Βαρουφάκη, *Κρίσης Λεξιλόγιο*, εκδόσεις Ποταμός, σ. 29.

²⁰ B. Berberoglu, ο.π., σσ. 159 - 160.

²¹ Για τον όρο «καζινοκαπιταλισμός», βλ. σχετικά, Κ. Βέργου, *Γεωπολιτική των Εθνών και της Παγκοσμιοποίησης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004, σσ. 485 - 491. Σ. Αντωνοπούλου, *Σύγχρονος καπιταλισμός και παγκοσμιοποίηση*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 2008, σ. 165. S. Strange, *Casino capitalism*, Manchester University Press, Manchester 1997. Βλ. επίσης, Κ. Κωτσιοπούλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 403. C. Harman, *Καπιταλισμός ζόμπι*, Μαρξιστικό βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2011.

²² Κ. Κωτσιόπουλου, ο.π.

χρηματιστικό κεφάλαιο πλέον, αποκτώντας νέα δυναμική. Με τη μόνη διαφορά, πως σήμερα, τα πάντα έχουν υποβιβαστεί και εκφυλιστεί στο μέγεθος του προϊόντος. Αυτή η τακτική, που λαμβάνει πια στις ημέρες μας διαστάσεις νοσηρού οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού φαινομένου, ονομάζεται από ορισμένους οικονομολόγους «χρηματιστικοποίηση» (financialisation)²³.

Όπως επισημαίνουν και οι Πατέρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στις Αποφάσεις της Συνόδου του Κολυμπαρίου: «Το χάσμα μεταξύ πλουσίων και πτωχών διευρύνεται δραματικώς εξ αιτίας της οικονομικής κρίσεως η οποία είναι συνήθως αποτέλεσμα κερδοσκοπίας χωρίς φραγμούς εκ μέρους οικονομικών παραγόντων, συγκεντρώσεως του πλούτου εις

²³ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Γιάνης Βαρουφάκης εξηγώντας το φαινόμενο αυτό: «το 1970 ο χρηματοπιστωτικός τομέας των ΗΠΑ, είχε τζίρο που δεν ξεπερνούσε το 10% του ΑΕΠ της χώρας. Το 2008, το ποσοστό αυτό ξεπέρασε το 45%. Από τότε που κατέρρευσε το Σύστημα Bretton Woods και ξεκίνησαν τα τσουνάμι κεφαλαίων (...) ο χρηματοπιστωτικός τομέας κατάφερε να κυριαρχήσει στον παγκόσμιο καπιταλισμό...», ενώ παρατηρείται «πλήρης ρήξη μεταξύ των παραγωγικών επενδύσεων (π.χ. στη βιομηχανία) και των επενδύσεων σε χάρτινους τίτλους που απλώς γεννούσαν νέες μορφές χρέους (με τεράστια κέρδη για τις τράπεζες και τους οργανισμούς που τα δημιουργούσαν...)» για να καταλήξει στο συμπέρασμα πως «η διαδικασία αυτή του financialisation, έπαιξε κεντρικό ρόλο δημιουργώντας τις συνθήκες που οδήγησαν στον Κράχ του 2008 και στην κρίση που ακολούθησε και μετεξελίσσεται συνεχώς». Βλ. Γ. Βαρουφάκη, *Κρίσης Λεξιλόγιο*, Εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα 2011, σσ. 62 - 63.

χείρας ολίγων και στρεβλής οικονομικής δραστηριότητας, η οποία στερούμενη δικαιοσύνης και ανθρωπιστικής ευαισθησίας, δεν εξυπηρετεί τελικώς τας πραγματικές ανάγκας της ανθρωπότητας. Βιώσιμος οικονομία είναι εκείνη, η οποία συνδυάζει την αποτελεσματικότητα μετά δικαιοσύνης και κοινωνικής αλληλεγγύης»²⁴. Το αντικοινωνικό μέγεθος αυτής της κατάστασης, εμπεδώνεται στο γεγονός ότι όπως το κυρίαρχο οικονομικοπολιτικό μοντέλο – έτσι όπως έχει διαμορφωθεί τις τελευταίες δεκαετίες – αποστρέφεται την πραγματική – παραγωγική εργασία, αποστρέφεται και τη βάση για την εμπέδωση κοινωνικών σχέσεων και επαφών και γι' αυτό επιτίθεται απ' ευθείας στην κοινωνική συνοχή, ενώ ο ολιστικός του χαρακτήρας και μεθοδολογία, ανακυκλώνουν ταξικό μίσος, υποδαυλίζοντας συγκρούσεις.

Δημιουργήθηκαν τεχνηέντως υπερδομές στο καπιταλιστικό σύστημα, που πλέον, έδειξε αποφασισμένο, με αφορμή την κρίση, να άρει βιαίως τις ψευδαισθήσεις των υπεραναγκών²⁵, που δημιούργησε στους λαούς,

²⁴ Αποφάσεις της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Εκδόσεις CEMES, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 58.

²⁵ Ο Γ. Μαντζαρίδης θα παρατηρήσει πως όταν η ιδιοκτησία υπερκαλύπτει τις ανάγκες του ανθρώπου και κατέχεται ως ακοινώνητος πλούτος, συνεπάγεται κινδύνους, που δύσκολα μπορεί να αντιμετωπίσει ο πιστός. Σημαντική είναι και η παραπομπή του για το ίδιο θέμα, αναφερόμενος στον Άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή: «Ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής διακρίνοντας εμπάθη και απαθή κτήση αγαθών παρατηρεί τα εξής: «Τῶν κτωμένων οἱ μὲν ἀπαθῶς κτῶνται· διό καὶ στερούμενοι αὐτῶν, οὐ λυποῦνται· ὡς οἱ τὴν ἄρπαγὴν τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς μετὰ χαρᾶς προσδεξάμενοι. Οἱ δὲ ἐμπαθῶς

επαναπροσδιορίζοντας άμεσα τις βασικές υλικές ανάγκες τους. Ο άνθρωπος ξοδεύει χρήμα και ξοδεύεται ψυχικά, αναζητώντας άσκοπα και άδοξα τις καταναλωτικές ουτοπίες, που φαίνεται να είναι και οι μόνες που μπορούν να συγκινήσουν και να κινητοποιήσουν τον κόσμο σήμερα²⁶. Και στην περίπτωση της χώρας μας, καλλιεργήθηκε το πνεύμα του

κτῶνται· διότι μέλλοντες στερεΐσθαι, περίλυποι γίνονται· ὡς ὁ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ πλούσιος, ἀπῆλθε λυπούμενος. Εἰ δέ καί στεροῦνται, μέχρι θανάτου λυποῦνται. Τοῦ οὖν ἀπαθοῦς καί τοῦ ἐμπαθοῦς τήν διάθεσιν ἢ στέρησιν ἐλέγχει». Γ. Μαντζαρίδη, *Χριστιανική Ηθική II*, Εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 461. Βλ. επίσης, *Κεφάλαια περί αγάπης*, 2, 89, PG 90, 1013AB. Χαρακτηριστικά είναι και τα όσα επισημαίνει ο Μ. Weber, αναφερόμενος στον Baxter και σχετικά με τον εφησυχασμό της ιδιοκτησίας: «ο εφησυχασμός στην ιδιοκτησία, η απόλαυση του πλούτου με τις συνέπειές του (οκνηρία, πειρασμοί της σάρκας, προπάντων αποπροσανατολισμός από την επιδίωξη μιας 'αγίας ζωής') είναι στοιχεία που συνθέτουν την ηθικής τάξης αντίρρηση. Και μόνον γιατί η κτήση συνεπάγεται τον κίνδυνο της χαλάρωσης, είναι επικίνδυνη», Μ. Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2006, σ. 137. Επίσης, ο Απ. Νικολαΐδης, επισημαίνει σχετικά με την κουλτούρα της κατανάλωσης και υπερκατανάλωσης πως: «(...) κατασκευάζει τεχνητές ανάγκες και εξαναγκάζει ακόμη και τους φτωχούς σε σύναψη δανείων πάσης φύσεως, για την ικανοποίησή τους». Βλ. Απ. Νικολαΐδη, *Η σημερινή κρίση υπο το φως των Τριών Ιεραρχών*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2015, σ. 22.

²⁶ Ο Απ. Νικολαΐδης παρατηρεί χαρακτηριστικά πως: «Φαίνεται να μην υπάρχει ούτε καν η δυνατότητα κατασκευής ουτοπιών όπως γινόταν παλαιότερα, για τη στέγαση των ελπίδων και των οραμάτων, αν μπορούμε να μιλάμε για οράματα». Βλ. Απ. Νικολαΐδη, *ο.π.*, σ. 9.

νεοπλουτισμού, που δύσκολα μπορεί να αποβληθεί από τη νοοτροπία ιδιαίτερα των νέων ανθρώπων, και επιπλέον το πνεύμα του υπερκαταναλωτισμού που καταδυναστεύει το σύνολο της οικονομικής ζωής²⁷.

Κάθε περιττό για εμάς, μπορεί να είναι χρήσιμο για κάποιον άλλον. Το αναγκαίο ευλογεί μόνον ο Θεός, καθώς οτιδήποτε περιττό ανήκει δικαιοματικά στον δεινοπαθούντα πλησίον²⁸. Έτσι απέναντι στα αδιέξοδα της υπερκατανάλωσης, προβάλλει η αμοιβαιότητα των κοινωνικών εξαρτήσεων²⁹, ένα πλέγμα αναγκαιότητας, από το οποίο κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει, είτε είναι πλούσιος, είτε είναι φτωχός.

Η κουλτούρα της κατανάλωσης επιβάλλεται και οι ίδιοι οι άνθρωποι φαίνεται πως αυτοβούλως υποβάλλονται σε αποπνευματωμένα ασφυκτικά σχήματα, περιορίζοντας εντέλει την ίδια τους την ύπαρξη³⁰. Δεν εμπνέονται από συγκεκριμένες

²⁷ Βλ. Απ. Νικολαΐδη, *ο.π.*, σ.σ. 21-22.

²⁸ Απ. Νικολαΐδη, *Κριτική Θεολογία*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2002, σ. 81.

²⁹ Θ. Ζήση, *Ηθικά Κεφάλαια*, Εκδόσεις Βρυέννιος, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 65.

³⁰ Χαρακτηριστικά είναι τα όσα αναφέρονται στις Αποφάσεις της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που έλαβε χώρα στο Κολυμπάρι της Κρήτης (18-26 Ιουνίου 2016): «*Ανησυχίαν προκαλεί εις την Εκκλησίαν η διαρκώς αυξανόμενη επιβολή εις την ανθρωπότητα ενός καταναλωτικού τρόπου ζωής, ο οποίος στερείται των χριστιανικών ηθικών αξιών. Υπο την έννοιαν αυτήν, ο καταναλωτισμός ούτος, εν συνδυασμω μετά της εκκοσμικευμένης παγκοσμιοποίησεως, τείνει να οδηγήση τους λαούς εις την απώλειαν*

αξίες, δεν κινητοποιούνται από ιδανικά και δεν ενσωματώνουν δημιουργικά ηθικά μεγέθη. Τίθεται δε το ζήτημα του ρόλου που μπορεί να παίξει μια συνειδητή αλλαγή οικονομικών – κοινωνικών συνηθειών και πόσο ενστικτώδης ή τελικά επιβεβλημένη μπορεί να είναι αυτή³¹.

Ειδικότερα τώρα, στην περίπτωση της ελληνικής κρίσης, το οικονομικό οικοδόμημα κατά κοινή ομολογία κατέρρευσε. Στην ιστορία του σύγχρονου Νεοελληνικού κράτους μέχρι και σήμερα, έντονο είναι το στοιχείο μιας συνεχούς προσπάθειας για πολιτική, οικονομική και κοινωνική απελευθέρωση. Επιπλέον, ο βαθμός εξάρτησης της χώρας καθώς και η ένταση των πολιτικών και οικονομικών πιέσεων που μοιραία ασκούνται σ' αυτήν από τις ξένες δυνάμεις - οι οποίες συνήθως έχουν το ρόλο του δανειστή - ποικίλει ανάλογα με τη χρονική

των πνευματικών καταβολών αυτών, εις την ιστορικήν αμνησίαν και εις την λήθην των παραδόσεων». Αποφάσεις της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ο.π., σ. 59.

³¹ Η έμμεσα επιβεβλημένη οικονομική συμπεριφορά και οι κανόνες της, αποτελούν έναν νέο και αναπτυσσόμενο κλάδο της επιστήμης της οικονομίας, που συνδυάζει πρακτικές και επιστημονική μεθοδολογία των επιστημών της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας. Αυτός ο κλάδος ονομάζεται συμπεριφορική χρηματοοικονομική (Behavioral economics). Βλ. σχετικά, Robert J. Shiller, *Finance and the Good Society*, Εκδόσεις Princeton University Press, 2012. Βλ. επίσης, M. Baddeley, *Behavioural economics*, Εκδόσεις Oxford University Press, 2017.

περίοδο και τις ιδιαίτερες γεωπολιτικές συνθήκες τις κάθε εποχής³².

Από το 1981, η χώρα είναι μέλος της Ε.Ο.Κ. και από το 1992 της Ε.Ε. Στο πλαίσιο, της ολοκλήρωσης της ενοποίησης της Ε.Ε., μιας ενοποίησης που δεν έχει σχέση με την αυθόρμητη βούληση των λαών για συνεργασία και αλληλεγγύη αλλά εμπεδώνεται στο επίπεδο ενός κεντρικού λογιστικού ελέγχου και εποπτείας των επιμέρους εθνικών προϋπολογισμών, εντάσσονται οι πολιτικές βίαιης οικονομικής λιτότητας. Αυτή η στροφή της Ε.Ε., από τον ανθρωπιστικό και πλουραλιστικό ευρωπαϊσμό στον τραπεζιτικό φεντεραλισμό, ευθυγραμμίζεται πλήρως με τις επιταγές της παγκοσμιοποίησης³³. Τα αποτελέσματα της ως άνω συνθήκης, έγιναν περισσότερο αισθητά στον μέσο Έλληνα από το 2010, με το ξέσπασμα της κρίσης του ελληνικού χρέους.

Κάθε κοινωνική αντίδραση, έχει την εξήγησή της σε προϋποθέσεις και συνθήκες που διαμορφώθηκαν σε προηγούμενο χρόνο από τη στιγμή της έντασης. Έτσι και οι αντιδράσεις των Ελλήνων στο πρώτο ξέσπασμα της κρίσης αλλά και κατά τη διάρκεια, ήσαν ανάλογες και ενδεικτικές της ποιότητας της συνειδητότητας μας ως λαός, αλλά και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της δομής και της λειτουργίας της ελληνικής κοινωνίας και κατ' επέκταση και της οικονομίας. Οι δε φυγόκεντρες δυνάμεις που παρατηρήθηκαν λόγω της

³² Ν. Α. Δεναξά, *Καπιταλιστική κρίση και Χριστιανισμός - κοινωνιολογική διερεύνηση*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 185.

³³ Ο.π., σ.σ. 192 – 193.

γενικευμένης έντασης και σφοδρότητας της κρίσης, ενίσχυσαν ακραίες θέσεις και αντιλήψεις που εκφράστηκαν και σε ψήφο με την ενίσχυση ακραίων μορφωμάτων.

Η νέα πραγματικότητα, διαμορφώθηκε και θα συνεχίσει να διαμορφώνεται, δεδομένου ότι ο κύκλος της κρίσης δεν τελείωσε. Αυτό διαπιστώνεται από τα συγκρουσιακά μέτωπα σε πολιτικό, οικονομικό, ιδεολογικό, κοινωνικό επίπεδο που μαζί με τη δεδομένη δυναμική της παγκοσμιοποίησης, διαμορφώνονται και από έναν ιδιότυπο «φονταμενταλισμό της πολιτικής ορθότητας»³⁴, ενός λανθάνοντος κοσμοπολιτισμού³⁵,

³⁴ Ο ορισμός της πολιτικής ορθότητας, αφορά στην κριτική ιδεολογικών και κατά τα ειωθώτα κοινωνικών, πολιτικών ακόμη και θρησκευτικών παρεκκλίσεων, επιβάλλοντας έναν ορισμένο τρόπο έκφρασης και συμπεριφοράς που δεν θα θίγει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Ο όρος φαίνεται να πρωτοσυναντάται στις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1930 ενώ ευρύτερη χρήση του με τη σημασία που έχει σήμερα, παρατηρείται από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα όχι μόνο στις ΗΠΑ αλλά και στην Ευρώπη. Πρβλ, G. Hughes, *Political correctness: a history of semantics and culture*, Wiley - Blackwell, 2009. Επιπλέον, η G. Davie, θα διαπιστώσει την ύπαρξη πολλών τύπων φονταμενταλισμών στον νεωτερικό κόσμο που αποδεικνύουν την αλληλεπίδραση κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών γεγονότων με τη θρησκεία. Βλ. περισσότερα, G. Davie, *Κοινωνιολογία της θρησκείας*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2010, σ. 283 κ.ε. Για τον φονταμενταλισμό των αγορών, θα κάνει λόγο και ο γνωστός δισεκατομυριούχος επενδυτής G. Soros: «Ο φονταμενταλισμός της αγοράς, επιζητεί να καταστρέψει τη συλλογική λήψη αποφάσεων και να επιβάλει την υπεροχή των αξιών της αγοράς, πάνω σ' όλες τις πολιτικές και κοινωνικές αξίες». Βλ. G. Soros, *Η κρίση του*

που η επιτυχία του κρίνεται από τον βαθμό ενσωμάτωσης και προσαρμογής μιας κοινωνίας στις συνήθειες και τις αντιλήψεις της νέας κατάστασης.

Και οι δυο παραπάνω φονταμενταλισμοί φαίνεται πως στηρίζονται πάνω στην ίδια βάση: τη γενίκευση ή ακόμη χειρότερα, τη λελογισμένη και δήθεν τεκμηριωμένη γενίκευση που οδηγεί νομοτελειακά σε φασίζουσες συμπεριφορές και αντιλήψεις, ανεξάρτητα από τις όποιες ιδεολογικές ή πολιτικές αναφορές της κάθε τάσης.

Εδώ εντοπίζεται και η βασική προϋπόθεση για την εργαλειοποίηση της θρησκείας ως κοινωνικής έκφρασης και ευρύτερης πνευματικής αναζήτησης. Αυτή η εργαλειοποίηση μπορεί να έχει: α. πολιτικά β. οικονομικά κίνητρα και κριτήρια.

Κρίσιμο στοιχείο για την παρούσα έρευνα είναι η ποιότητα της θρησκευτικότητας σε σχέση με την οικονομική κρίση. Αν λοιπόν η μέση συνειδητότητα αναπτύσσεται μέσα από στρεβλώσεις και εκφυλισμούς, μέσα από την

παγκόσμιου καπιταλισμού, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 1999, σ. 37. Σχετικά με τον «φονταμενταλισμό της παγκοσμιοποίησης», βλ. Κ. Κωτσιόπουλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2017, 789 κ.ε.

³⁵ Ο πρ. ΥΠΕΞ, Νίκος Κοτζιάς, θα ονομάσει περίπου την ίδια τάση ως «επαρχιώτικο κοσμοπολιτισμό» που επιδιώκει την «... άρνηση κάθε πατριωτικής δέσμευσης» και αναζήτησης όλων των λύσεων μιας χώρας στο υπερεθνικό πεδίο. Βλ. περισσότερα, Ν. Κοτζιά, *Πατριωτισμός και Αριστερά*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014, σ. 86 κ.ε.

αναπαραγωγή πολιτικών, ιδεολογικών, θρησκευτικών και εθνικών στερεοτύπων, λόγω του συγκρουσιακού πλαισίου που επικρατεί έτσι και αλλιώς και εντείνεται κατά τη διάρκεια μιας κρίσης, είναι δεδομένο ότι κάτι τέτοιο υπονομεύει πρώτα και κύρια την ίδια την κοινωνία. Εκφυλίζονται ακόμη περισσότερο οι ανθρώπινες σχέσεις, ενώ ταυτόχρονα επηρεάζεται και η θρησκευτικότητα ως κυρίαρχο στοιχείο της κοινωνικής έκφρασης και δραστηριότητας.

Στην δεδομένη στιγμή δεν γίνεται καν λόγος για ιδεολογίες με συγκεκριμένη δομή και πλαίσιο ανάπτυξης, αλλά για ιδεολογήματα τα οποία αναφέρονται καθαρά σε συμπεριφορικά επίκτητα που παρουσιάζονται μέσα από τους σύγχρονους μηχανισμούς της διάχυσης της πληροφορίας (social media) ακόμη και ως νέου τύπου αξίες που με τη σειρά τους επιτάσσουν νέες συνήθειες (trending). Αυτή η τάση έχει οδηγήσει στην παγκοσμιοποίηση συνηθειών ακόμη και εορτασμών, θρησκευτικών ή μη, που μέχρι και μια δεκαετία πριν είχαν σαφείς γεωγραφικές αναφορές (Halloween, St. Patrick's day κλπ)³⁶.

³⁶ Ειδικά για το St. Patrick's day: Την 17^η Μαρτίου κάθε χρόνο εορτάζει ο φωτιστής άγιος των Ιρλανδών Άγιος Πατρίκιος. Η εορτή αυτή, όπως και τόσες άλλες της Χριστιανοσύνης, εκδηλώνεται αποπνευματωμένη και εντελώς εμπορευματοποιημένη, κυρίως ως αφορμή για κραιπάλη και κατανάλωση παραδοσιακών οινοπνευματωδών Ιρλανδικών προϊόντων, όπως μύρα και ουϊσκι. Άλλη μια απόδειξη της επίδρασης της εκκοσμίκευσης και του εκφυλισμού σημείων αναφοράς της Παράδοσης, που επεκτείνεται και σε σημαντικότερες εορτές όπως των Χριστουγέννων ή του

Εδώ εμπεδώνεται και ένας τύπος στρεβλής κοινωνικής συνειδητότητας, ο οποίος εγκλωβίζει τους ανθρώπους στην αυτοσυνειδησία του ατόμου με την κοινωνικότητα να κρίνεται από το μέγεθος και την ποιότητα της διαδικτυακής δραστηριότητας του κάθενός. Έτσι γίνεται πιο εύκολη η υιοθέτηση της επιτηδευμένης γενίκευσης, της υπεραπλούστευσης και άλλων τάσεων που διαβρώνουν προοδευτικά τις κοινωνικές δομές και προκαλούν δραματικές αλλαγές στην πραγματική ζωή.

Το πολιτικά ορθό, όπως σχολιάσαμε και παραπάνω, μπορεί να είναι τελικά κοινωνικά ανορθόδοξο και για αυτό επικίνδυνο. Το επίπεδο της στράτευσης σε μια από τις δυο κυρίαρχες τάσεις, κρίνεται από τη σφοδρότητα ή και τη συχνότητα των εκατέρωθεν επιθέσεων στο διαδίκτυο, από τον χρόνο που κάποιος αφιερώνει σε αυτή την προοπτική, από την τελική του συμπεριφορά στον πραγματικό κόσμο. Διαμορφώνεται σε γενικές γραμμές, μια επιθετική όσο και αμείλικτη λογική ενός δυναμικού μέσου όρου, ο οποίος και προσδιορίζει τι είναι αποδεκτό και τι όχι.

Πάσχα. Βλ. ενδεικτικά, «Γιορτάστε το Saint Patrick's day σαν γνήσιοι Ιρλανδοί», *iefimerida.gr*, 15/03/2019 (ημ/νια ανάκτησης 10/09/2020). Ο Κ. Κωτσιόπουλος σημειώνει επίσης πως: «*Η αξιακή και ηθική κρίση της σύγχρονης εποχής της ύστερης νεωτερικότητας και του Μεταμοντερνισμού, με το πνεύμα του Τεχνοκρατικού εκσυγχρονισμού και εξειδίκευσης που τη διακρίνει, θεμελιώνει δυστυχώς (...) αρνητικές καταστάσεις και τις ανάγει στον Ατομικισμό, την αντιπαραδοσιарχία, τον σχετικισμό και την πολυαρχία των αξιών*». Κ. Κωτσιόπουλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 893.

α. Καπιταλιστική κρίση και θρησκεία

Κυρίαρχο στοιχείο ετεροπροσδιορισμού και σύνθεσης της πολιτιστικής ταυτότητας ενός λαού είναι η θρησκεία. Ο κάθε θρησκευτικός πολιτισμός, έχει τη δική του ιστορική ταυτότητα και ιδιαίτερα στους προηγούμενους αιώνες ασκούσε ουσιαστική επιρροή στο κοινωνικό - οικονομικό γίγνεσθαι³⁷. Παρ' όλα αυτά, καμία πίστη, καμία θρησκευτική αλήθεια δεν φαίνεται να είναι χρήσιμη για τον καπιταλισμό.

Ο καπιταλισμός, λειτουργεί ανταγωνιστικά και γι' αυτό διαβρωτικά, παρασιτικά και εκφυλιστικά, προσπαθώντας να απαξιώσει την όποια κρατούσα πίστη ή θρησκεία. Στο πλαίσιο της εκδήλωσης και εξέλιξης του φαινομένου της κρίσης, αυτή η τάση του καπιταλιστικού συστήματος γίνεται πιο έντονη. Ο πιστός αγωνιζόμενος χριστιανός γνωρίζει πως ο διάβολος, έχει την τάση να διαστρέφει ή να καταστρέφει οτιδήποτε δεν τον εξυπηρετεί. Το πνεύμα της διαστροφής και της καταστροφής, πλεονάζει στην εποχή μας, δημιουργώντας χάος και ηθική ασυναρτησία³⁸.

Ακόμη και η θρησκευτική πίστη, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, μπορεί να υποβιβαστεί στο επίπεδο του

³⁷ Κ. Κωτσιόπουλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 342.

³⁸ Γ. Μαντζαρίδη, *Παγκοσμιοποίηση και παγκοσμιότητα*, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2001, σ.σ. 108 – 109.

μεγέθους ενός προϊόντος, ενός είδους προς κατανάλωση³⁹. Η θρησκευτική πίστη, εκφυλίζεται σε «λειτουργικό υποκατάστατο της πολιτικής»⁴⁰, σε ενεργούμενο της όποιας κυρίαρχης ιδεολογίας, μετατρέπεται η ίδια σε ιδεολόγημα ή εμμονική ιδεοληψία, εργαλειοποιείται κοσμικά και συμπαρασύρεται στη δίνη της καταστροφής μιας δεδομένης κρίσης του συστήματος.

Η θρησκεία, που αποτελεί ανάγκη και αίτημα του πνευματικού ανθρώπου⁴¹, η ιστορικά καταγεγραμμένη ενστιγματική αναζήτηση της θείας προέλευσης και καταγωγής, εξαιτίας αυτού του εγγενούς χαρακτηριστικού του καπιταλιστικού συστήματος, τελικά υποβιβάζεται στο επίπεδο του καταναλωτικού προϊόντος, σε μετρήσιμο και ποσοτικοποιημένο μέγεθος, σε φετίχ. Βέβαια, η λειτουργία αυτή της θρησκευτικής πίστης, διαφέρει από θρησκεία σε θρησκεία, βασικό όμως παραμένει το γεγονός ότι αυτές

³⁹ Αυτό διαπιστώνει και ο Η. Kung, εκτιμώντας πως η πολιτική, ο πολιτισμός, οι νόμοι, οι ηθικές αξίες ακόμη και η θρησκεία, μπορούν να προσφερθούν (από τον καπιταλισμό), ως προϊόντα σε σούπερ μάρκετ, τα οποία ο καταναλωτής, είτε τα επιλέγει, είτε τα απορρίπτει. Βλ. Η. Kung, *A global ethic for global politics and economics*, Oxford University Press, New York 1998, σ. 212 κ.ε.

⁴⁰ Β. Γεωργιάδου, «Θρησκείες και πολιτική στην νεωτερικότητα», στο *Πολιτική και Θρησκείες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, επιμ. Κ. Ζορμπά, σ. 63.

⁴¹ Η. Νικολακάκη, *Ξένα Θρησκευόμενα*, Έκδοση Τμήματος Εκδόσεων Πανεπιστημιακού Τυπογραφείου Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1998, σ. 14.

επιδιώκουν να συμφιλιώσουν τον άνθρωπο με τη σκληρότητα και την αδικία της ζωής⁴².

Ο *homo religiosus* λοιπόν, στον καπιταλισμό, είναι απλά θρησκόληπτος, η ποιότητα δηλαδή, της θρησκευτικότητας είναι ή και πρέπει να είναι ρηχή και στατική και γι' αυτό εύκολα χειραγωγήσιμη. Αφού επιτευχθεί αυτή η οντολογική διαφοροποίηση του ανθρώπου από τη θρησκεία, με την εκδήλωση μιας κρίσης του συστήματος, ο άνθρωπος που έχει απομακρυνθεί από τη θρησκευτική πίστη, έχοντας την προηγουμένως απαξιώσει μέσω των μηχανισμών που περιγράφηκαν πιο πάνω, παραδίδεται πολύ πιο εύκολα στην απελπισία και την απόγνωση και κυρίως την αποξένωσή του από το κοινωνικό σύνολο. Δεδομένου δε, ότι η Ορθόδοξη πίστη προάγει την κοινωνικότητα και προτρέπει στην εμβάθυνση των κοινωνικών σχέσεων, καθίσταται ηθικό αντίβαρο στην συντριπτική κατάπτωση που μια κρίση μπορεί να προκαλέσει.

Ο καπιταλισμός προωθεί την ομογενοποιητική, υλιστική ευδαιμονία μέσω της παγκοσμιοποίησης. Η καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση, διαστρέφει και καταστρέφει με τη σειρά της, την εθνική και θρησκευτική ετερότητα των λαών, επιβάλλοντας μια νέα παγκόσμια ταυτότητα, αυτή του «μη όντος», της απόλυτης ανυπαρξίας, της λελογισμένης απάθειας και της πειθήνιας υποταγής στον νέο ασπόνδυλο παγκόσμιο

⁴² Βλ. Κ. Κωτσιόπουλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, ο.π. σ. 492 κ.ε..

πολιτισμό⁴³. Το καπιταλιστικό σύστημα, έχει χαρακτηριστικά καθεστώτος και μάλιστα ολοκληρωτικού.

Μέσα στα πλαίσια ενός τέτοιου καθεστώτος, όπου αρχή και τέλος της καθημερινότητας ενός ανθρώπου, είναι το άδοξο κυνήγι του κέρδους, το καπιταλιστικό προτσές είναι που μετατρέπεται αυτόματα σε «θρησκευτική πίστη»⁴⁴. Όπως παρατηρεί και ο Μαντζαρίδης, «η αστοχία του σύγχρονου ανθρώπου, συνοψίζεται στην αποθέωση της οικονομίας και την ταύτιση της αναπτύξεως του με την οικονομική ανάπτυξη»⁴⁵.

β. Ανθρωπιστική κρίση

Το οικονομιστικό και άκαμπτα ωφελιμιστικό πνεύμα του καπιταλισμού, δεν αφήνει ιδιαίτερα περιθώρια για την ανάπτυξη και την εμπέδωση ενός κλίματος κοινωνικής ειρήνης και ενός επιπέδου συνεννόησης και αλληλοκατανόησης μεταξύ των τάξεων που το ίδιο διαμορφώνει νομοτελειακά⁴⁶. Οι

⁴³ Βλ. Η. Kung, ο.π. Βλ. επίσης, Ν. Α. Δεναξά, *Η σύγκρουση των πολιτισμών κατά τον S. Huntington - ορθόδοξη διερεύνηση*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 102 - 103.

⁴⁴ ο.π.

⁴⁵ Γ. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 320.

⁴⁶ Μέσα στο πλαίσιο της ανακαινιστικής διδασκαλίας της Εκκλησίας, εντάσσεται το θεραπευτικό, παραμυθητικό και ποιμαντικό της έργο, το οποίο συνολικά επιχειρεί να εμπνεύσει τους πολιτικούς άρχοντες, χαρίζοντάς τους πνευματική φώτιση, στην προοπτική

ενδογενείς αντιθέσεις και οι ανταγωνισμοί, που εκδηλώνονται με σωρευτικές πολιτικές διαχείρισης της δεδομένης και προϋπολογισμένης εξαθλίωσης των οικονομικά αδυνάτων, επιβεβαιώνουν αφ' ενός τον μονεταριστικό ολισμό του συστήματος, αφ' ετέρου και εξαιτίας αυτού, οι κοινωνίες αυτοεγκλωβίζονται σε συγκρουσιακά, μανιχαϊκά - δυαλιστικά σχήματα, που οδηγούν τις περισσότερες φορές σε φοβερές αιματοχυσίες, βοηθώντας εκούσια το ίδιο το σύστημα να ξεπεράσει τα αδιέξοδά του και να αναμορφωθεί και να επαναπροσδιορίσει νέους οικονομικούς στόχους.

Το φθοροποιό συναίσθημα του ταξικού μίσους και της ανελαστικής διάχυσης της οργής των αδικουμένων, δεν μπορεί παρά να έχει καταστρεπτικά αποτελέσματα, τόσο για τις κοινωνίες όσο και για την ψυχή των αγανακτισμένων. Ο Χριστιανισμός δεν αναγνωρίζει την αλαζονεία και το μίσος της τάξης. Δεν δέχεται την άρνηση του ανθρώπου ή της εικόνας και ομοίωσής του με το Θεό ούτε από την τάξη ούτε από τους εκπροσώπους της⁴⁷.

οικοδόμησης ενός ήπιου πολιτικού κλίματος και εξασφάλισης ενός ορισμένου επιπέδου κοινωνικής ειρήνης. Οι Ορθόδοξοι, προσευχόμεστε για να δίδει ο Θεός στους άρχοντες *«βαθείαν καί αναφαίρετον ειρήνην (...) ἵνα εν τη γαλήνη αυτών ἤρεμον καί ἡσύχιον βίον διάγωμεν, ἐνπάση εὐσεβείᾳ καί σεμνότητι»*. Βλ. σχετικά, *Η Θεία Λειτουργία του εν Αγίοις Πατρός ημών Βασιλείου του Μεγάλου*, Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Ελλάδος, Αθήνα 1993. Βλ. επίσης, Β' Τιμ. 1-7.

⁴⁷ N. Berdiaeff, *Χριστιανισμός και κοινωνική πραγματικότητα*, μτφρ. Β. Γιούλτση, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 134.

Υπάρχει ένας αμείλικτος ψυχολογικός νόμος που θέλει αυτόν που μισεί να θεωρείται μολυσμένος από τις ιδιότητες του αντικειμένου του μίσους του⁴⁸. Στον Χριστιανισμό λ.χ. όπως και στις περισσότερες γνωστές θρησκείες, ο άνθρωπος, αντιμετωπίζεται ως ενιαία ψυχοσωματική οντότητα, ως πρόσωπο που δεν είναι αποκλειστικό προϊόν του κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος του, ώστε να άγεται και να φέρεται απ' τους εκάστοτε φιλόδοξους και αυτόκλητους εκφραστές αυτού του περιβάλλοντος⁴⁹.

Η κοινωνία της κατανάλωσης, στην οποία και στηρίζεται το καπιταλιστικό σύστημα, διαμορφώνει συγκεκριμένα και αμείλικτα κριτήρια για τον ετεροπροσδιορισμό του ανθρώπου. Το πρόσωπο υποβιβάζεται – άλλοτε αυτοβούλως, άλλοτε με βίαιο τρόπο – σε άτομο, όπου μέσα απ' την όποια καταναλωτική του δύναμη, αναπτύσσει μια στρεβλή – τελικά – συνειδητότητα. Μια λανθάνουσα, όσο και ολέθρια για το ίδιο το πρόσωπο ως αξία, καθώς και για την κοινωνία, καταναλωτική κοινωνικοποίηση. Άλλωστε, στη μετανεωτερική κοινωνία της υπερκατανάλωσης δεν υπάρχει θέση για τους φτωχούς⁵⁰.

Στην περίπτωση της Ελλάδος και της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, η στάση του θείου καθιδρύματος, εξηγείται στο πλαίσιο της θεολογικής προσέγγισης για την εξουσία και τον πλούτο. Με αφορμή την ελληνική κρίση

⁴⁸ Ο.π.

⁴⁹ Κ. Κωτσιόπουλου, *Το κίνημα των ζηλωτών της Θεσσαλονίκης (1342 - 1349)*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 242.

⁵⁰ Τ. ιδ., *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, σ. 403 κ.ε.

χρέους, που ξέσπασε το 2010, η κριτική που ασκήθηκε από πλευράς της Εκκλησίας, δεν κινήθηκε στο πλαίσιο στείρων αντικαπιταλιστικών αφορισμών και αναθεμάτων, όπως συνηθίζει τελευταία και ο Επίσκοπος Ρώμης⁵¹. Δεν είχε την πολυτέλεια να αναπτύξει μια εύκολη όσο και ευάρεστη ρητορεία εναντίον των φοροεισπρακτικών μέτρων που με πολιτική πρωτοβουλία συνήθως επιβάλλονται. Στην περίπτωση δε της χώρας μας, ισοπέδωσαν την πραγματική οικονομία οδηγώντας σε μια πρωτοφανή, για καιρό ειρήνης, πολύπλευρη ανθρωπιστική κρίση. Η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξος Εκκλησία της Ελλάδος, λειτουργώντας ως ενιαίο σύνολο πιστών, ως σώμα Χριστού, αμέσως αντιλήφθηκε τη δημιουργία ενός νέου κύκλου κρίσης των θεσμών συνολικά. Όπως σωστά επισημαίνεται: *«Μέσω του θεσμοποιημένου χαρίσματος, η Εκκλησία μη λειτουργώντας καθιδρυματικά ή εξουσιαστικά, αντιμετωπίζει κριτικά τους θεσμούς του κόσμου και προφητικά καταγγέλει τις*

⁵¹ Στο πλαίσιο της επανοηματοδότησης και θεολογικού επαναπροσδιορισμού της Ρ/ Καθολικής Εκκλησίας, ο πιστός της εδώ και πολύ καιρό, ενθαρρύνεται να ακολουθήσει τα ιδανικά της λεγόμενης «πολιτικής θεολογίας», ένα υποκατάστατο ενός πλασματικού νεοαριστερισμού. Αυτού του είδους η μεταθρησκεία που βασικό χαρακτηριστικό της είναι η άρνηση του κακού θρησκευτικού παρελθόντος και περιεχόμενό της είναι η ελπίδα, η ουτοπία και η επανάσταση, αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη της αριστερίζουσας «Θεολογίας της Απελευθέρωσης». Βλ. σχετικά, Απ. Νικολαΐδη, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2007, σ. 60. Βλ. επίσης, Χρ. Γιανναρά, *Κεφάλαια Πολιτικής Θεολογίας*², Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1983, σ. 119.

άδικες δομές χωρίς θριαμβολογική του αυτοεξύμνηση και αυτοδικαιωτική διάθεση»⁵².

Οι θεσμοί φαίνεται να χάνουν την αυτονόητη αλληλοπεριχώρησή τους, διασαλεύεται η μεταξύ τους σχέση καθώς και η σύνολη και συναρμονισμένη λειτουργία τους⁵³. Η θέσμιση στη μετανεωτερική εποχή, δεν φαίνεται να έχει ανάγκη ιστορικά και πολιτιστικά ερείσματα και αναφορές, αλλά την ανάγκη της πρόσκαιρης έκφρασης συγκεκριμένων συμφερόντων, με βάση τις συνήθειες και άλλου είδους επίκτητα.

Επιβεβαιώνοντας τον αγιοπνευματικά παρεμβατικό ρόλο Της (και όχι παθητικά ενεργητικό όπως υποστηρίζουν αρκετοί δήθεν καλοπροαίρετοι επικριτές), η Εκκλησία, ως θεσμός στάθηκε αρωγός και συμπαραστάτης του φτωχού, του άνεργου και του χειμαζόμενου από την κρίση Έλληνα, ή ακόμη και μετανάστη που είχε την ατυχία να ζει στη χώρα μας τη ζοφερή αυτή περίοδο. Ιδιαίτερα από τις αρχές του 2015, όπου και οι μεταναστευτικές - προσφυγικές ροές από τη Συρία προς την Ευρώπη, κατέστησαν την Ελλάδα, χώρα πρώτης υποδοχής προσφύγων, η Εκκλησία υποστήριξε με όσα μέσα διέθετε όσους ανήμπορους εγκλωβίστηκαν στη χώρα, λόγω του κλεισίματος

⁵² Κ. Κωτσιόπουλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, ο.π., σ. 496.

⁵³ Χ. Τσιρώνη, *Άνθρωπος και Κοινωνία*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 16.

των συνόρων από τις χώρες του λεγόμενου Βαλκανικού δρόμου (ΠΓΔΜ, Σερβία, Σλοβενία, Ουγγαρία)⁵⁴.

Η Εκκλησία, ίσως είναι ο μόνος φορέας που έκανε πράξη το σύνθημα «κανείς μόνος του στην κρίση», δίνοντάς του πνευματική, ουσιαστική διάσταση και αγιοπνευματική νοηματοδότηση. Η ζωή της Εκκλησίας που αποτελεί μια συνεχή αλληλοπεριχώρηση και αλληλοσύνδεση του θεανθρώπινου και κοινωνικού χαρακτήρα της πιστεύουσας κοινότητας δεν έχει αφηρημένο μεταφυσικό, θεωρητικό ή ιδεολογικό χαρακτήρα, αλλά αποτελεί κατά την Ορθόδοξη Εκκλησιολογία, ιστορικό

⁵⁴ Ειδικά σε ότι αφορά τους μετανάστες, με αφορμή και σχετικές αντιδράσεις ακραίων ομάδων για την παροχή βοήθειας από πλευράς της Εκκλησίας και σ' όσους δεν είναι Έλληνες υπήκοοι, στην ουσία επιτυγχάνεται μια διάκριση ή αμαύρωση του προσώπου, έξω από τις προϋποθέσεις της θεολογίας της Σάρκωσης. Βλ. Χ. Τσιρώνη, *Άνθρωπος και κοινωνία*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 113. Βλ. σχετικά με τις αντιδράσεις, «Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος: Ο Χριστός γεννήθηκε ως πρόσφυγας, έζησε ως ξένος», *kathimerini.gr*, (ημ/νια ανάκτησης 30/12/2019). Στην περίπτωση της προσφυγικής κρίσης που ξέσπασε το 2015, η Εκκλησία της Ελλάδος, μέσα από επανειλημμένες δράσεις της ΜΚΟ «Αποστολή», συχνά διένειμε είδη πρώτης ανάγκης καθώς και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στους πρόσφυγες. Βλ. ενδεικτικά, «Αντιπροσωπεία της ΔΙΣ, επισκέφθηκε το κέντρο υποδοχής προσφύγων στον Πειραιά», *amen.gr*, (ημ/νια ανάκτησης 03/03/2019).

και εμπειρικό γεγονός⁵⁵. Η εμπειρική αυτή αποτελεί και έκφραση της κινητικότητας του Θεού της Αποκάλυψης⁵⁶.

Οι κατα τόπους ενορίες, ως δυναμικά κοινωνικά κύτταρα του οργανισμού της Εκκλησίας μας, συνέβαλαν τα μέγιστα στη συνολική προσπάθεια για πολύπλευρη στήριξη των εν ανάγκη συνανθρώπων μας. Η ενορία, είναι μέρος των αγιασμένων μορφών και δομών της Ορθοδοξίας, και για το λόγο αυτό υπερβαίνεται ο ορθολογιστικός και τυφλά εμπορευματικός χαρακτήρας της οικονομίας⁵⁷. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο ματεριαλιστικού οικονομισμού, αφού υπερισχύει η υπερβατικότητα της εγκοσμιοκρατικής ενδοκοσμικότητας⁵⁸. Σημαντικότατο έργο επιτελεί και η ΜΚΟ της Εκκλησίας της Ελλάδος «Αποστολή», ένα φιλανθρωπικό μη κερδοσκοπικό σωματείο που κύριος στόχος του είναι «το μέσο, το εργαλείο, ο ταπεινός συντελεστής της ανακούφισης των ανθρώπων»⁵⁹.

⁵⁵ Κ. Κωτσιόπουλου, *Η κοινότητα - συμβολή στην κοινωνιολογική διερεύνηση του χριστιανισμού*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 104.

⁵⁶ Ο.π.

⁵⁷ Ο.π., σ. 117.

⁵⁸ Ο.π.

⁵⁹ Η ΜΚΟ Αποστολή, πέρα από τα συσσίτια και την πνευματική και υλική στήριξη όσων χρήζουν άμεσης βοήθειας, κυρίως λόγω κρίσης, έχει αναπτύξει και μια σειρά από ποικίλες δραστηριότητες, όπως λ.χ. στον πολιτισμό, την προβολή της Εκκλησιαστικής μας Παράδοσης κ.λπ. Βλ. σχετικά, *mkoapostoli.com*, (ημ/νια ανάκτησης 07/10/2019).

Ως θεματοφύλακας της παράδοσης και θεσμών που εμπνέονται από αυτή, κατέβαλε και καταβάλλει προσπάθειες για την προστασία και ενδυνάμωση θεσμών όπως είναι και αυτός της οικογένειας. Στα χρόνια της απόλυτης δημοσιονομικής ακαμψίας από πλευράς κρατικής διοίκησης, ακόμη και ο γάμος, αυτός καθ' αυτός, ως κατάσταση, θεωρήθηκε τεκμήριο διαβίωσης και στοιχείο συγκεκριμένης περιουσιακής και οικονομικής κατάστασης. Τα δε τέκνα, «φορολογούνται» και αυτά, ως σημεία αναφοράς των γενικών δαπανών ενός νοικοκυριού, με τη μητρότητα να δέχεται ανεπανόρθωτο πλήγμα⁶⁰.

Ο γάμος, ως θεσμός, αποτελεί δείγμα κάθε πολιτισμένης κοινωνίας. Ο μικρόκοσμος της αρμονικής οικογενειακής ζωής μπορεί να συγκριθεί με τον μακρόκοσμο της ευνομούμενης πολιτείας. Στην περίπτωση της ελληνικής κρίσης χρέους, που ξέσπασε το 2010, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές που επέβαλαν τυφλά φοροεισπρακτικά μέτρα, ισοπέδωσαν την πραγματική ελληνική οικονομία και δημιούργησαν νέο κύκλο κρίσης των θεσμών, ανάμεσα σ' αυτούς και αυτός της οικογένειας.

Από τον κηρυγματικό λόγο, καταλαβαίνει κανείς πως ένα από τα κύρια μελήματα των κεφαλών της Ορθοδοξίας, είναι η πνευματική οικοδομή και στήριξη όσων θίγονται από την ασφυκτική οικονομική πίεση, των οικονομικά αδύνατων ή και όσων εσχάτως κατέστησαν αδύνατοι. Να εμπνεύσουν στην

⁶⁰ Βλ. Ν. Α. Δεναξά, *Καπιταλιστική κρίση και Χριστιανισμός – κοινωνιολογική διερεύνηση* (διδασκτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2016, σ. 210. Βλ. επίσης, «Θύμα των Μνημονίων η μητρότητα», *efsyn.gr*, 21/10/2014 (ημ/νία ανάκτησης 09/04/2020).

πολιτική ηγεσία πνεύμα φιλανθρωπίας και αγάπης, ώστε να σταματήσει η οικονομική βία εναντίον των πολιτών⁶¹. Μάλιστα, από τις αρχές αυτής της περιόδου, διαρκώς προτείνει συγκεκριμένα μέτρα για την αποκατάσταση ενός σημαντικού ποσοστού των ανέργων, με την παράλληλη εκμετάλλευση και αξιοποίηση γαιών που ανήκουν στην Εκκλησιαστική περιουσία⁶².

Η Εκκλησία σε γενικές γραμμές, στάθηκε αντάξια των έκτακτων περιστάσεων και ιδιαίτερων πολυσύνθετων οικονομικοκοινωνικών συνθηκών, καταβάλλοντας σημαντικές προσπάθειες για την αντιμετώπιση συνολικά των ολέθριων συνεπειών της κρίσης⁶³.

Η έννοια των κοινωνικών υποδομών (κοινωνικό ιατρείο, κοινωνικό παντοπωλείο κ.λπ.) πολυχρησιμοποιήθηκε από

⁶¹ Χαρακτηριστική είναι η ανακοίνωση της Ι.Σ. της Εκκλησίας της Ελλάδος που προτρέπει τους ιθύνοντες να: «αναζητήσουν τους φοροφυγάδες και να ελέγξουν το κεφάλαιο». «Ανακοινωθέν της Ι.Σ. της Εκκλησίας της Ελλάδος για την οικονομική κρίση», Πάυλιος Λόγος, 93 (2011).

⁶² «Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος: στη διάθεση του Κράτους η εκκλησιαστική περιουσία», *skai.gr*, (ημ/νια ανάκτησης 11/04/2018).

⁶³ Η Ελληνική Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία, ηγείται του φιλανθρωπικού έργου δίνοντας κατευθύνσεις στα στελέχη της φιλανθρωπικής διακονίας. Παρουσιάζει μεγάλη κοινωνική δράση με την οικονομική ενίσχυση εμπεριστάτων από φυσικές ή βίαιες καταστροφές, ενώ είναι υπεύθυνη για τη λειτουργία πολλών ευαγών ιδρυμάτων και προγραμμάτων ποιμαντικής διακονίας και κοινωνικής δράσης. Βλ. *Η μαρτυρία της αγάπης*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 4 κ.ε.

πολλούς ειδικά με την εκδήλωση της κρίσης, σε μια προσπάθεια να ευαισθητοποιηθούν αρμόδιοι φορείς ή και η λεγόμενη κοινωνία των πολιτών, στην κατεύθυνση της δημιουργίας ή της ενίσχυσης τυχόν υπαρχόντων εναλλακτικών δικτύων και παροχών, για την κάλυψη των αυξανόμενων αναγκών όσων πλήττονταν από την κρίση.

Όταν λοιπόν αυτό συνέβαινε, η Εκκλησία είχε υπό την εποπτεία της μια σειρά από σχολεία, τροφοεία, ξενώνες, ιατρεία και άλλου είδους υποδομές, οι οποίες σχεδόν αμέσως τέθηκαν στην υπηρεσία της κοινωνίας. Η ποιοτική δε, αλλά ουσιαστική διαφορά των όποιων κοσμικών «κοινωνικών δικτύων αλληλεγγύης» και των υποδομών και υπηρεσιών της Εκκλησιαστικής διακονίας, είναι στη δεύτερη περίπτωση, δεν χρειάζεται κανενός είδους διαπιστευτήριο πολιτικής, ιδεολογικής, θρησκευτικής ή δογματικής νομιμοφροσύνης⁶⁴.

γ. Προσφυγική κρίση

Η προσφυγιά ως κατάσταση, δεν αποτελεί φυσικό ή μεταφυσικό φαινόμενο, αλλά αποτέλεσμα συγκεκριμένων συνθηκών για τις οποίες ευθύνεται κατ' αποκλειστικότητα ο

⁶⁴ Ο Κ. Κωτσιόπουλος, αναφερόμενος στον Durkheim, τονίζει πως η «κοινωνική αλληλεγγύη» και η «κοινωνική συνοχή», ανήκουν στη σφαίρα των ηθικών δεδομένων και ο προσδιορισμός αυτών θα πρέπει να γίνεται είτε από την κοινωνία, είτε από τον χώρο του θείου. Βλ. σχετικά, Κ. Κωτσιόπουλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 495.

ανθρώπινος παράγοντας. Η διάσταση του προβλήματος αυτού δε, στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, έλαβε γρήγορα διαστάσεις φαινομένου και μάλιστα ανεξέλεγκτου.

Στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος και δη σήμερα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, εντοπίζεται μια απόλυτη σύνδεση, μια αλληλουχία σ' ότι αφορά τις δομολειτουργικές και πολυεπίπεδες κρίσεις του συστήματος με τις πολεμικές συρράξεις, τη μετανάστευση και την προσφυγιά.

Οι θρησκείες και τα θρησκευτικά συστήματα γενικά, δεν αποσκοπούν τόσο στο ανθρώπινο εσωτερικό όσο στην κοινωνική πραγματικότητα. Στοχεύουν στην αλλαγή ή διατήρηση των κοινωνικών ηθών και θεσμών ανάλογα με τους θρησκευτικούς σκοπούς, τις θρησκευτικές προδιαγραφές ή ανάγκες μιας κοινωνίας.

Η γενική κρίση του καπιταλισμού, δύναται να λάβει διαστάσεις οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού και θρησκευτικοπολιτικού φαινομένου. Όπως διαπιστώνει και ο Μπερντιάεφ: *«Το καπιταλιστικό σύστημα είναι το πιο αβέβαιο και ασταθές· προκαλεί εύκολα κρίσεις και καταστροφές»*⁶⁵.

Αξίζει να σημειωθεί πως αυτές οι αντιφάσεις και οι ανταγωνισμοί, προβλημάτισαν και τους Πατέρες της Οικουμενικής Ορθοδοξίας, όπως διαπιστώνει κανείς και από τις αποφάσεις της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου: *«Οι ανταγωνισμοί και οι εχθρότητες εν τω κόσμω εισάγουν αδικίαν και ανισότητα (...) οδηγούν εις την εξαθλίωσιν της ανθρώπινης*

⁶⁵ N. Berdiaeff, *Χριστιανισμός και κοινωνική πραγματικότητα*, μτφρ. Β. Γιούλτση, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 119.

υπάρξεως, προκαλούν μαζικές μεταναστεύσεις πληθυσμών, διεγείρουν εθνικές, θρησκευτικές και κοινωνικές συγκρούσεις, αι οποίαι απειλούν την εσωτερική συνοχή των κοινωνιών»⁶⁶.

Μιλώντας πάντα για τη συγκεκριμένη συγκυρία, στην οποία ανήκει και η σημερινή προσφυγική κρίση, είναι πλέον πρόδηλο ότι στην κατά Schumpeter «δημιουργική καταστροφή» κεφαλαίων⁶⁷, χρηματιστικών αξιών αλλά και ανθρώπινου δυναμικού, εντάσσεται και ο πόλεμος, ο οποίος φαίνεται πως επιταχύνει τη διαδικασία επανεκκίνησης του συστήματος και οδηγεί συντομότερα στον δρόμο νέων κύκλων κερδοφορίας. Δεν είναι λίγες δε, οι φορές στην Ιστορία, όπου αυτή η εγγενής τάση - όχι μόνο του καπιταλισμού αλλά και κάθε οικονομικοπολιτικού συστήματος που έχει ως κεντρικό πλάνο ανάπτυξης του τον πλούτο, τη συσσώρευση ή την υπερσυσσώρευσή του - να ξεσπά τις κρίσεις του με γενικευμένες πολεμικές συρράξεις και συχνά να καλύπτεται με ένα ευσεβιστικό, ηθικιστικό περίβλημα που αφορά στη δήθεν θεϊκή βουλή.

Η αντίληψη της αυτονόητης σύμπραξης του ίδιου του Θεού, στις όποιες μεθοδεύσεις της όποιας πολιτικής ή στρατιωτικής ηγεσίας, είναι το λιγότερο παράλογο και αγγίζει

⁶⁶ *Οι Αποφάσεις της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Επιμ. Ι. Λότσου, Εκδ, CEMES, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 57.

⁶⁷ Βλ. J. Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, ΚΕΠΕ, Αθήνα 1972, σ. 107.

και τα όρια της αίρεσης. Ο Θεός είναι το υποκείμενο, αλλά και η ενσάρκωση της ειρήνης⁶⁸.

Χαρακτηριστικά είναι και τα όσα λέγει, ο Μ. Βασίλειος στην «Ομιλία προς πλουτούντας», ένα πνευματικό μνημείο που επικοινωνεί αρμονικά με τη σημερινή εποχή, στο οποίο ο ι. πατήρ, συνδέει την τάση για υπερσυσσώρευση πλούτου με τον πόλεμο: «Ποίον ελυπήθη ο θάνατος δια τα πλούτη του; Ποιος εγλύτωσεν από την αρρώστιαν εξ αίτιας των χρημάτων του; Ως τότε ο χρυσός θα είναι η αγχόνη των ψυχών, το αγκίστρι τού θανάτου, το δόλωμα της αμαρτίας; Ως τότε ο πλούτος θα είναι η αιτία του πολέμου, δια τον οποίον κατασκευάζονται όπλα, και ακονίζονται τα ξίφη;»⁶⁹.

Η οικονομική κρίση - τα αποτελέσματα της οποίας πλέον είναι διάχυτα στην κοινωνία – γεννά και αναπαράγει και άλλες κρίσεις και είναι σχεδόν βέβαιο πως αυτές γεννούν με τη σειρά τους πολέμους, ανθρωπιστική κρίση, μετανάστευση και προσφυγιά.

Όπου λοιπόν, επικρατεί ειρήνη δεν υπάρχει πόλεμος. Οι συνθήκες όμως, εμπέδωσης ουσιαστικής ειρηνικής πορείας προϋποθέτουν εσωτερική μεταμόρφωση, πνευματική αλλαγή. Αυτή η «ειρήνη του Θεού», που υπερβαίνει την ανθρώπινη πράξη και το ανθρώπινο λογικό, αποτελεί το πλήρωμα της

⁶⁸ Απ. Νικολαΐδη, *Προβληματισμοί χριστιανικού ήθους*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2002, σ. 60.

⁶⁹ Μ. Βασιλείου, *Ομιλία προς πλουτούντας*, PG 31, 384 A - 285B.

εσωτερικής ανθρώπινης ειρήνης, ως καρπός του Αγίου Πνεύματος⁷⁰.

Οι θρησκείες και τα θρησκευτικά συστήματα γενικά, αποσκοπούν κυρίως στην κοινωνική πραγματικότητα. Στοχεύουν στην διατήρηση των κοινωνικών ηθών και θεσμών ανάλογα με τους θρησκευτικούς σκοπούς, τις θρησκευτικές προδιαγραφές ή ανάγκες μιας κοινωνίας⁷¹. Όταν η θρησκεία και ο θεολογικός λόγος, πολιτικοποιείται ή εθνικοποιείται, τότε αντί να ενώνει άτομα και θεσμούς, προκαλεί τριβές και συγκρούσεις⁷².

Ο Χριστιανισμός λ.χ. θεωρείται πως είναι ασυμβίβαστος με τον πόλεμο, ο οποίος θεωρείται τέλεια άρνηση της ειρήνης, ενώ ενθαρρύνει την ομαλή και «εν ειρήνη» συμβίωση των λαών, μέσα σε πνεύμα καταλλαγής, διαλόγου και εκτόνωσης των όποιων διαφορών. Ο πόλεμος είναι απόρροια του κακού που υπάρχει ως επείσακτο μέγεθος στην κοσμική διάσταση, αλλά και της αμαρτίας, ενώ κάθε πόλεμος αποτελεί απειλή καταστροφής της δημιουργίας και της ζωής⁷³.

Πόλεμος, πολεμικές συγκρούσεις με αφορμή εθνικές, θρησκευτικές ή πολιτικές διαφορές. Πόλεμος ενός λαού με έναν άλλο λαό ή ενός διακρατικού συνασπισμού με έναν

⁷⁰ Απ. Νικολαΐδη, ο.π., σ. 66.

⁷¹ Τ.ιδ., *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2007, σ. 23.

⁷² ο.π., σ. 190.

⁷³ *Αποφάσεις της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, Επιμ. Ι. Λότσου, Εκδόσεις CEMES, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 54.

αντίπαλο ή και εμφύλιος πόλεμος. Οποιοδήποτε και αν είναι το είδος του πολέμου ή της σύρραξης, ο πόλεμος λειτουργεί επιθετικά διαλυτικά στην ενότητα μιας κοινωνίας, ενός λαού, επηρεάζοντας ευρύτερα και τις όποιες διακρατικές σχέσεις, καθώς τα αποτελέσματά του έχουν μια αρνητική εξακολουθητικότητα ακόμη και μετά τη λήξη του.

Η εντοπιότητα, κατά την οποία κάθε λαός «εν ειρήνη και ομονοία», αγωνίζεται δημιουργικά στον τόπο του για προκοπή και ευημερία, σε κλίμα αδερφικής συνεργασίας με άλλους λαούς, έχει ως προϋπόθεση, ως απαραίτητη συνθήκη την ειρήνη. Η εντοπιότητα σε τελική ανάλυση δεν είναι αυτοσκοπός αλλά ζητούμενο. Αυτή η ειρήνη, όταν επικρατεί στο εσωτερικό, είναι δυνατόν να επικρατεί και στο εξωτερικό, μέσω της αρμονικής συνύπαρξης και συνεργασίας μεταξύ διαφορετικών λαών. Δεν αναφερόμαστε δε, στην ειρήνη του κινηματικού πασιφισμού, που προωθεί μια ειρήνη υποκριτική και εξωτερική, αλλά για μια ειρήνη που έχει ως προϋπόθεση την πνευματική, εσωτερική μεταμόρφωση του ανθρώπου, την ειρήνη της καρδιάς⁷⁴. Η χριστιανική ειρηνοποιία είναι αυτή που θέτει πραγματικές βάσεις για την ουσιαστική πρόληψη και αποτροπή των αιτιών του πολέμου⁷⁵.

Ο φιλειρηνισμός που συνήθως με βίαιο ακτιβισμό, εξαντλείται σε πολιτικά – ιδεολογικά εμπνευσμένα και άκρως επιθετική ρητορική, από την οποία δεν λείπει το στοιχείο της αντεκδίκησης ή της μετατόπισης του πολέμου – όπου και αν

⁷⁴ Απ. Νικολαΐδη, *Προβληματισμοί Χριστιανικού Ήθους*, ο.π., σ. 113.

⁷⁵ Ο.π.

αυτός εκδηλώνεται – στο εσωτερικό της χώρας όπου αναπτύσσεται το φιλειρηνικό κίνημα.

Η υψίστη σημασία που κατέχει η ειρήνη στην διδασκαλία του Χριστιανισμού φαίνεται και απ' τη θέση που έχει το εν λόγω αίτημα στην λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Η μεγάλη συναπτή, η οποία λέγεται από το διάκονο, καλεί όλο το εκκλησίασμα να προσευχηθεί για την ειρήνη των ανθρώπων με το Θεό και υπέρ του σύμπαντος κόσμου⁷⁶. Χαρακτηριστικά είναι και τα όσα λέγει ο Αγ. Ιωάννης ο Χρυσόστομος για την Ειρήνη, την οποία και ταυτίζει με την αγάπη: «*Αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ τροφὸς ἡμῶν καὶ μήτηρ, θάλπουσα μετὰ πολλῆς τῆς ἀκριβείας ἡμᾶς. Εἰρήνην δὲ λέγω*»⁷⁷

Η εντοπιότητα τώρα, δεδομένης της πεπτωκυίας φύσης του ανθρώπου, πολλές φορές απολυτοποιείται, ιδεολογικοποιείται και ξεφεύγει από τα αγιοπνευματικά όρια που η πίστη μας προσδιορίζει. Έτσι δημιουργείται χώρος για πάθη: εθνικιστικά πάθη, μισαλλοδοξίες και φανατισμούς, στοιχεία διαλυτικά στην ενότητα πρώτα πρώτα των ίδιων των κοινωνιών και των κοινοτήτων που ένας λαός έχει διαμορφώσει. Η προσφυγιά λοιπόν φαντάζει, υπ' αυτές τις συνθήκες, μάλλον αναπόφευκτη για τον κόσμο που ζούμε. Στις αποφάσεις της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου, μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι: «*Η ειρήνη του Χριστού, είναι ώριμος καρπός της εν Αυτώ ανακεφαλαιώσεως των πάντων, της αναδείξεως της*

⁷⁶ Βλ. Π. Δουζή, «Κοινωνικά προβλήματα κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας: Πλούτος, δουλεία, πόλεμος - ειρήνη», *Θεοδρομία*, (01-03/2008).

⁷⁷ *ΕΠΕ* 24, 186.

αξίας και του μεγαλείου του ανθρώπινου προσώπου ως εικόνας Θεού»⁷⁸.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να επισημανθούν ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στον πρόσφυγα και τον μετανάστη. Και αυτό, διότι φαίνεται πως στο πλαίσιο της εσωτερικής αναταραχής που προκαλεί η σφοδρότητα του προσφυγικού στις χώρες υποδοχής, υπάρχουν δυνάμεις που επιχειρούν έναν ποιοτικό ή και ποσοτικό διαχωρισμό ανάμεσα σε πρόσφυγες και μετανάστες.

Η διαβάθμιση της βίας στη ζωή και το μέγεθος της ανατροπής της ομαλότητας είναι αυτή που διαχωρίζει τον πρόσφυγα από τον μετανάστη. Σε συνθήκες φαινομενικής ειρήνης, μπορεί να υπάρξει πίεση – κυρίως οικονομική – που εξαναγκάζει κάποιον να εγκαταλείψει τον τόπο που γεννήθηκε και μεγάλωσε. Κάτι τέτοιο εξάλλου παρατηρούμε και στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια αλλά και σε παρελθούσες εποχές. Οι συνέπειες μπορεί ορισμένες φορές και ανάλογα με τη σφοδρότητα μιας κρίσης (οικονομικής – κοινωνικής – πολιτικής) να ομοιάζουν με αυτές του πολέμου και σε ορισμένες περιπτώσεις να υπάρχει δυνητική απειλή για τη ζωή. Η βία άλλωστε είναι μια πράξη που τραυματίζει άμεσα την ανθρώπινη ψυχή, την απειλεί ή την κάνει να κινδυνεύει έμμεσα⁷⁹.

⁷⁸ Αποφάσεις της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ο.π., σ. 52.

⁷⁹ Απ. Νικολαΐδη, *Προβληματισμοί κοινωνικού ήθους*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2002, σ. 228. Στον αντίποδα ίσως της

Στην περίπτωση του πρόσφυγα η βία είναι άμεση και καταστρεπτική. Ο πόλεμος δεν είναι μια κατάσταση που υπονοείται αλλά μια συντελεσμένη και φρικτή πραγματικότητα. Η απειλή για τη ζωή είναι άμεση και η καταστροφή ολική, χωρίς να αφήνονται πολλά περιθώρια επιλογών. Ο τρόμος και η απόγνωση είναι πολλές φορές ο κυρίαρχος σύμβουλος αυτών των ανθρώπων, γι' αυτό και γίνονται έρμαια εκμετάλλευσης από επιτήδειους.

2. ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ

Υπάρχουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις υπο τις οποίες αναπτύσσεται η θρησκευτικότητα. Η θρησκευτικότητα δεν μπορεί να προσεγγιστεί αποκομμένη από τη σφαίρα του δημόσιου χώρου στον οποίο και εκδηλώνεται. Η θρησκευτική πίστη αποτελεί κοινωνικό γεγονός και επηρεάζει τη σφαίρα της δημόσιας πολιτικής αλλά και τον χώρο της θεσμικής συγκρότησης του κοινωνικού βίου⁸⁰. Άλλωστε ενιαίος

προβληματικής γύρω από τη βία ως μέγεθος, ο Weber, θα υποστηρίξει πως, η νόμιμη χρήση βίας απ' το κράτος, διαμορφώνει μια κατάσταση νομιμότητας (Legalität). Η κρατική κυριαρχία πρέπει να είναι νομιμοποιημένη στα μάτια των υπηκόων της. Βλ. περισσότερο, Μ. Weber, *Οικονομία και Κοινωνία - βασικές κοινωνιολογικές έννοιες*, τόμος 1, Εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα 2005, μτφρ. Θ. Γκιούρας, σ. 242.

⁸⁰ Βλ. Κ. Κωτσιόπουλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 430 κ.ε.

επιστημονικά ορισμός για τη θρησκευτικότητα δεν υπάρχει, κάτι που οφείλεται είτε στο ακατάληπτο του θρησκευτικού φαινομένου είτε στη γλωσσική ανεπάρκεια καθώς και στην υποκειμενικότητα κάθε ερευνητή⁸¹. Οι έως τώρα ορισμοί της θρησκείας, όπως συμβαίνει με όλες τις έννοιες, είναι τόσο όσες και οι οπτικές, έτσι ώστε να μην υπάρχει κάποιος ορισμός που να είναι αποδεκτός σε παγκόσμια κλίμακα⁸².

Με τη μελέτη αυτή, δεν επιχειρούμε να δώσουμε ορισμό για το τι είναι θρησκεία ή θρησκευτικότητα. Άλλωστε ο αντικειμενικός σκοπός της παρούσας εργασίας είναι διαφορετικός, όπως ήδη εξηγήθηκε. Είναι ανάγκη όμως να προσδιορίσουμε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται γενικά αποδεκτοί όροι για τη θρησκεία και τη θρησκευτικότητα, προκειμένου να μελετηθεί εάν αυτά τα δυο αυτά χαρακτηριστικά της κοινωνικής συμπεριφοράς, επηρεάζονται ή και όχι, θετικά ή αρνητικά από μια οικονομική κρίση.

Στη σφαίρα του δημόσιου χώρου, η θρησκευτικότητα φαίνεται πως επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες που σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί και να αλλοιώσουν τα πραγματικά της κίνητρα. Το εποικοδόμημα της θρησκευτικότητας είναι η θρησκεία, η θρησκευτική πίστη. Η θρησκεία ως ιστορικό μέγεθος, ως εμπειρία, βίωμα αλλά και θεσμός, συνιστά κοινωνικό φαινόμενο, καθώς όλα τα

⁸¹ Σ. Τσιτσιγκου, *Η ψυχολογία της Θρησκείας*², Εκδόσεις Tremendum, Αθήνα 2011, σ. 215.

⁸² Απ. Νικολαΐδη, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2007, σ. 17.

κοινωνικά συστήματα, ανεπτυγμένα ή μη, δεν αποσκοπούν στο ανθρώπινο εσωτερικό όσο στην κοινωνική πραγματικότητα⁸³. Αλλοίωση της διαδικασίας της θρησκευτικότητας μπορεί να αλλοιώσει και το μήνυμα και τους σκοπούς της όποιας θρησκείας, ακόμη και αυτή της Χριστιανικής, που αναφέρεται σαφώς στην αποκεκαλυμμένη αλήθεια.

Η σύγχρονή μας κρίση, σίγουρα έχει ιδιαίτερα δομολειτουργικά χαρακτηριστικά, εξαιτίας της φύσεως του παγκοσμίως κυρίαρχου οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού μοντέλου. Κρίσεις όμως υπήρχαν πάντοτε και ο οικονομικός παράγοντας εξειδανικευόταν με διαφορετικούς τρόπους και διαφορετική μεθοδολογία.

Η συστηματοποίηση τώρα, του οικονομικού παράγοντα που ήλθε ως αποτέλεσμα της ραγδαίας ανάπτυξης της τεχνολογίας και την ταχύτητα με την οποία στις ημέρες μας ταξιδεύει η πληροφορία, φαίνεται πως οδήγησαν το κυρίαρχο οικονομικό και πολιτικό μοντέλο σε τέλμα. Όσο επιβεβαιώνεται η συστημική στρατηγική απομάκρυνση από την παραδοσιακή μεθοδολογία της παραγωγής (παραγωγικός – βιομηχανικός καπιταλισμός) και ενός ιδιάζοντος αριστοκρατικού εκλεκτικισμού από πλευράς των εχόντων μεγάλο και πολύ μεγάλο πλούτο, που ενισχύει την ανορθολογική παγκόσμια κατανομή του, τόσο θα ενισχύεται η τάση της συσσώρευσης και υπερσυσσώρευσης που με όρους της οικονομικής επιστήμης, αποτελούν κανόνα και αξίωμα για τον καπιταλισμό.

⁸³ Ο.π., σ. 23.

Ειδικότερα, ο *homo religiosus* ως κοινωνικός τύπος που προσπαθεί να σταθεί μέσα στο πλαίσιο των σύγχρονων σφοδρών οικονομικών ανταγωνισμών, πολλές φορές παρουσιάζεται ως θρησκόληπτος, η ποιότητα δηλαδή, της θρησκευτικότητας του εμφανίζεται ρηχή και στατική. Αφού επιτευχθεί αυτή η οντολογική διαφοροποίηση του ανθρώπου από τη θρησκεία, με την εκδήλωση μιας κρίσης του συστήματος, ο άνθρωπος που έχει απομακρυνθεί από τη θρησκευτική πίστη, έχοντας την προηγουμένως απαξιώσει μέσω των μηχανισμών που περιγράφηκαν πιο πάνω, παραδίδεται πολύ πιο εύκολα στην απελπισία και την απόγνωση και κυρίως την αποξένωσή του από το κοινωνικό σύνολο⁸⁴.

Όπως θα επισημάνει και η Grace Davie αναφορικά με την φαινομενική – τελικά – κάμψη του θρησκευτικού φαινομένου και της θρησκευτικότητας ως κοινωνικής εκδήλωσης: «*Το ότι οι ιστορικές Εκκλησίες της Ευρώπης χάνουν την ικανότητά τους να επηρεάζουν τους ευρωπαϊκούς πληθυσμούς σε ζητήματα πίστης ή τρόπου ζωής δεν σημαίνει ότι η θρησκεία εξαφανίζεται. Νέα και κατά κάποιον τρόπο ενδιαφέροντα μοντέλα πίστης και συμπεριφοράς αρχίζουν να αναδύονται, ιδιαίτερα ανάμεσα στους νέους ανθρώπους*»⁸⁵. Το θρησκευτικό φαινόμενο ως κοινωνικό φαινόμενο δηλαδή, δεν είναι και δεν μπορεί να είναι στατικό, όπως και οι κοινωνίες. Μια δεδομένη δυναμική στις κοινωνίες,

⁸⁴ Ν. Α. Δεναξά, *Καπιταλιστική κρίση και Χριστιανισμός – κοινωνιολογική διερεύνηση (διδασκαρική διατριβή)*, ο.π., σ.164.

⁸⁵ G. Davie, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2010, σ. 160.

παρατηρείται και στην εκδήλωση του θρησκευτικού φαινομένου.

Το ερώτημα που θέτουμε με την παρούσα εργασία είναι αν μια κοινωνική κρίση και ειδικότερα μια οικονομική κρίση, οδηγεί μπροστά τις κοινωνίες και κατά συνέπεια και το θρησκευτικό φαινόμενο, την πίστη αλλά και τους θεσμούς που εμπνέονται από αυτή ή τις καταδικάζει σε μια πρόσκαιρη στασιμότητα.

3. ΟΙ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΕΣ ΑΙΤΙΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΗΣ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ

Η σύγχρονή μας κρίση, σίγουρα έχει ιδιαίτερα δομολειτουργικά χαρακτηριστικά, εξαιτίας της φύσεως του παγκοσμίως κυρίαρχου οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού μοντέλου. Κρίσεις όμως υπήρχαν πάντοτε και ο οικονομικός παράγοντας εξειδανικευόταν με διαφορετικούς τρόπους και διαφορετική μεθοδολογία.

Η τάση για συσσώρευση ή υπερσυσσώρευση αγαθών και πλούτου, από την ώρα που κάτι τέτοιο αποτέλεσε βασικό στοιχείο κοινωνικής καταξίωσης – επιρροής κ.λπ., έχει να κάνει με την πεπτωκυία φύση του ανθρώπου. Το στοιχείο δε, της υπερσυσσώρευσης και της δεδομένης καταδυνάστευσης τρίτων, αφορά στην έλλειψη διάκρισης και κοινωνικής συναντίληψης. Η υπευθυνότητα, ως συστατικό του ανθρωπίνου προσώπου, οδηγεί κάποιον να αναλαμβάνει τις ευθύνες του, να συνειδητοποιεί ότι για κάθε δράση του, υπάρχει και μια

αντίδραση⁸⁶. Ότι εντέλει αλληλεπιδρά με όλους τους συνανθρώπους του, συμμετέχει σε σύνολο⁸⁷. Όταν η δράση ενός προσώπου είναι αρνητική, στρέφεται δηλαδή εναντίον του συνανθρώπου, ενός άλλου συμμετόχου στο κοινωνικό γίγνεσθαι, τότε αυτή η συμπεριφορά κρίνεται ως αντικοινωνική και σωρευτικά ως τάση, μπορεί να οδηγήσει και ευρύτερα στην κρίση θεσμών.

Η οικονομία, ως μέγεθος που αφορά στη ρύθμιση των γενικών όρων και των προϋποθέσεων των συναλλαγών μεταξύ των ανθρώπων ή ευρύτερα μεταξύ συνόλων, αποτελεί συστατικό παράγοντα της θέσμησης⁸⁸. Λόγω της διαπιστωμένης δομικής αστάθειας όλων των οικονομικών – πολιτικών – κοινωνικών συστημάτων που ο άνθρωπος δημιούργησε είτε για την καλύτερη εξυπηρέτηση ευρύτερων κοινωνικών αναγκών, είτε για την αποτύπωση συγκεκριμένων πολιτικοϊδεολογικών αντιλήψεων σε μια δεδομένη και ιστορικά δοσμένη περίοδο, εκφράζοντας κοινωνικά – πολιτικά – ιδεολογικά αιτήματα, οι

⁸⁶ Βλ. Απ. Νικολαΐδη, *Κοινωνική Ηθική*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2009, σ. 24.

⁸⁷ Ο Κ. Κωτσιόπουλος παρατηρεί πως: «Κάθε κοινωνικό σύστημα ορίζεται σαν σύστημα αλληλεπιδράσεως διαδικασιών μεταξύ δρώντων ατόμων. Στις διαδικασίες αυτές αναφύονται πολλές φορές προβλήματα εξαιτίας υπάρξεως ανομοιογενών στοιχείων σ' ένα ενίοτε δυσλειτουργικό περιβάλλον». Κ. Κωτσιόπουλου, *Θρησκεία και Πολιτική*, Εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 41.

⁸⁸ Ο Απ. Νικολαΐδης θα παρατηρήσει πως οι θεσμοί είναι: «(...) κοινωνικοί σχηματισμοί από τους οποίους πηγάζουν κανόνες και κανονισμοί για τη ρύθμιση και λειτουργία του κοινωνικού σώματος». Βλ. Απ. Νικολαΐδη, *ο.π.*, σ. 30.

θεσμοί που κατά καιρούς έχουν εμφανισθεί ιστορικά, είτε καταργούνται, αντικαθίστανται, μεταλλάσσονται ή μεταρρυθμίζονται. Άλλωστε, αδυναμία κατάργησης ή αλλαγής των όποιων αναποτελεσματικών θεσμών, θα σήμαινε αχρήστευση του ρόλου και αμφισβήτηση της ύπαρξης της Κοινωνικής Ηθικής⁸⁹.

Ο ρόλος της θρησκείας, στην περίπτωση αυτή είναι καταλυτικός, καθώς διαχρονικά μπορεί να διαπιστωθεί μια λειτουργική συνάντηση θρησκείας και κοινωνίας με αμοιβαίο σεβασμό και διάλογο⁹⁰. Δεδομένου δε, ότι η σύγχρονη οικονομία της Αγοράς, επιτίθεται βάνανσα στην κοινωνική αλληλεγγύη, την κοινωνική δικαιοσύνη αλλά και αυτό κάθε αυτό το Κράτος Πρόνοιας, ως οικονομικά μη βιώσιμο, η συμβολή της θρησκείας και των θεσμών της (Εκκλησία, θρησκευτικά ιδρύματα κλπ) στην ανάδειξη αυτών των ποιοτικών χαρακτηριστικών, είναι ιδιαίτερα σημαντική⁹¹.

4. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Όλες οι θρησκείες, όπως και ο Χριστιανισμός, εκδηλώνονται στον δημόσιο χώρο. Είναι ίσως απαραίτητο, να

⁸⁹ ο.π.

⁹⁰ J. Habermas – J. Ratzinger, *Η διαλεκτική της εκκοσμίκευσης, Λόγος και Θρησκεία*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2010, σ. 39. Βλ. επίσης, Κ. Κωτσιόπουλου, ο.π., σ. 83.

⁹¹ Βλ. Κ. Κωτσιόπουλου, ο.π., σ. 82 κ.ε.

προσδιοριστεί τι ακριβώς είναι δημόσιος χώρος, προσπαθώντας να αποφύγω απόπειρα συγκεκριμένου ορισμού ή και υιοθέτησης κάποιου ήδη υπάρχοντος. Πρώτα απ' όλα, δεν αναφερόμαι στον ορισμό με πολεοδομικά κριτήρια, που παρ' όλα αυτά ίσως και να επηρεάζονται από τα όσα επισημαίνονται παρακάτω. Υπάρχει η άποψη που συναρτά τον δημόσιο χώρο με την οργανωμένη πολιτεία, το κράτος και τις δομολειτουργικές του προϋποθέσεις.

Αυτή η θέση, μπορεί να ονομαστεί ως πολιτειακρατική έννοια ή σημασία του δημόσιου χώρου. Υπάρχει όμως και εκείνη που μολονότι δεν προσδιορίζει επακριβώς με βάση μια συγκεκριμένη επιστημολογική μεθοδολογία τον δημόσιο χώρο, τον καταδεικνύει ως προνομιακό πεδίο ουσιώδους πνευματικής δράσης. Αυτή θα μπορούσε να είναι η παραδοσιαρχική ή ακόμη και χριστιανική ερμηνεία γύρω από το τι είναι δημόσιος χώρος.

Ενώ ο πρώτος ορισμός φαίνεται να επηρεάζεται από τις ιδέες του ανθρωπισμού, που αποτέλεσαν και τη βάση για τον δυτικό Διαφωτισμό και τη Μεταρρύθμιση και κατ' επέκταση αποκλειστικά με κοσμικά κριτήρια προσδιορίζει τον δημόσιο χώρο και άρα κατευθύνεται αποκλειστικά από τις ανθρώπινες ανάγκες που χρήζουν άμεσης ικανοποίησης⁹², ο δεύτερος κινείται μέσα στα πλαίσια όχι μιας μονοδιάστατης ανθρωποκεντρικής θεώρησης και ενός περιορισμένου

⁹² Για το πνεύμα της απομύθευσης παραδοσιακών αξιών και θεσμών του Διαφωτισμού, αλλά και την τάση περιορισμού και εγκλωβισμού των ανθρώπων στο πλαίσιο της αυτοσυνειδησίας του ατόμου, βλ. Κ. Κωτσιόπουλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, ο.π., σ. 38.

προσδιορισμού, αλλά στο πλαίσιο μιας θεανθρωποκεντρικής αντίληψης του κόσμου.

Στην περίπτωση του Χριστιανισμού, ο πιστός και δη ο Ορθόδοξος, δεν ιδιωτεύει (ή τουλάχιστον δεν θα έπρεπε να ιδιωτεύει). Είναι σαφώς και φύσει κοινωνικό όν αλλά ταυτόχρονα και θεούμενο. Κατά συνέπεια, το ενδιαφέρον του για τον δημόσιο χώρο δεν εξαντλείται στις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που έχει κάποιος στο πλαίσιο της αυτοσυνειδησίας του πολίτη, αλλά επεκτείνεται και προς τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από την οικουμενική του ταυτότητα, την ιδιότητα του βαπτισμένου, στρατευμένου μέλους της Εκκλησίας.

Η θρησκεία, όπως η οικονομία και η πολιτική, είναι ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας. Το επίπεδο αλλά και η ποιότητα της «στράτευσης» σε μια θρησκεία, καθορίζει σημαντικά την πορεία μιας κοινωνίας συνολικά, επηρεάζει δηλαδή και την οικονομία και την πολιτική. Η θρησκεία μπορεί να συμβάλει στην κοινωνική συνοχή και ειρήνη, με τον ίδιο τρόπο που μπορεί να προκαλέσει γενικευμένη αναταραχή και πόλεμο⁹³.

Καμία όμως θρησκεία από μόνη της δεν είναι και δεν μπορεί να είναι στοιχείο αποσταθεροποίησης μιας κοινωνίας, δεδομένου ότι αποτελεί, όπως ήδη επισημάνθηκε, στοιχείο συνοχής της. Το φαινόμενο της εκκοσμίκευσης, προϊόντος του χρόνου, μεταλλάσσεται και προσαρμόζεται σε νέα δεδομένα.

⁹³ Βλ. Απ. Νικολαΐδη, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2007, σ. 190.

Ζούμε ήδη τις συνέπειες της μετανεωτερικής διάστασης του ως άνω φαινομένου, ενώ είναι πλέον φανερός ένας ιδιότυπος μηχανισμός ιδεολογικοποίησης της θρησκευτικής πίστης, που ενσωματώνει τα στοιχεία μιας επικίνδυνα επιτηδευμένης θρησκευτικής γενίκευσης με κυρίαρχες ιδεολογικές – πολιτικές τάσεις ή ρεύματα⁹⁴.

Στο πλαίσιο αυτό παρατηρείται και μια τάση προς ποσοτικοποίηση της επιρροής των θρησκειών, όπως θα γινόταν με μια δημοσκόπηση για την πρόθεση ψήφου. Ο Χριστιανισμός όμως και δη η Ορθοδοξία, δεν είναι ποσοτικό ή ποσοτικοποιημένο μέγεθος αλλά αξία οικουμενική με σημαντικό ανθρωπολυτρωτικό μήνυμα.

Η προσπάθεια για παγίωση αυτής της κατάστασης μέσω αυθαίρετων αναφορών σε ποσοστά δεν είναι και τελικά δεν μπορεί να είναι σωστή («Οι Έλληνες κατά το 99% είναι Ορθόδοξοι» κλπ)⁹⁵. Άρα αντί της αυθαίρετης εμμονής σε

⁹⁴ Σε σχέση με τον μηχανισμό της ιδεολογικοποίησης της θρησκευτικής πίστης, ο Μ. Weber θεωρεί πως ο οικονομικά προσδιορισμένος επαγγελματικός και γενικότερος τρόπος ζωής, συγκεκριμένα «ο έλλογος τρόπος ζωής με βάση την ιδέα του επαγγέλματος», διαγράφει την πορεία ηθικοποίησης της θρησκείας. Βλ. Μ. Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2006, σ. 157 κ.ε. Βλ. επίσης, Μ. Weber, *Οικονομία και Κοινωνία – οι Κοινότητες*, τόμος 2, μτφρ. Θ. Γκιούρα, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2007. Βλ. επίσης, Β. Φίλια, *Μαξ Βέμπερ: Συστηματική Κοινωνιολογία και μεθοδολογία*, Εκδόσεις «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1976, σ. 175 κ.ε.

⁹⁵ Την ανάγκη ποιοτικού απεγκλωβισμού από την «ποσοστοποίηση» και κατ' ουσίαν υποβάθμιση της πίστης, αναδεικνύει και σχετική έρευνα του Pew Research Center που πραγματοποιήθηκε στο διάστημα Ιουνίου 2015 – Ιουλίου 2016 τα ευρήματα της οποίας είναι άκρως ενδιαφέροντα. Όσοι

ποσοστά και αριθμούς χωρίς να λαμβάνεται υπόψιν ότι έτσι ενισχύονται οι προϋποθέσεις για συγκρούσεις και εντάσεις, είναι σημαντικό να εστιάζουμε στην ποιότητα και όχι στην ποσότητα της πίστης, δεδομένου ότι ούτε ο Χριστιανισμός, ούτε οποιαδήποτε άλλη θρησκεία, δεν είναι Κινήματα που κρίνονται διαχρονικά από τη μαζικότητά τους.

δήλωσαν Ορθόδοξοι είναι κοντά στο 90% και από αυτούς, όπως προκύπτει από τα ευρήματα της έρευνας, αρκετοί δεν εκκλησιάζονται, ενώ δεν είναι λίγοι εκείνοι που δήλωσαν ότι πιστεύουν στη μετενσάρκωση, στα ζώδια κλπ. Βλ. Δ. Χαμπέση, «Έλληνες, ορθόδοξοι με αυξημένο δείκτη ανεκτικότητας», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 1/4/2018.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΚΟΙΝΩΝΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ

1. ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Η έρευνα ξεκίνησε σχεδόν αμέσως μετά και την επίσημη έγκρισή της από την Γενική Συνέλευση του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, ειδικά σε ότι αφορά τη μελέτη σχετικών μονογραφιών, συλλογή βιβλιογραφίας κλπ⁹⁶. Πέρα όμως από τη μελέτη και την έρευνα της σχετικής βιβλιογραφίας, κρίθηκε απαραίτητο για την ασφαλέστερη εξαγωγή των τελικών συμπερασμάτων αλλά και συγχρονισμό της έρευνας με την πραγματικότητα, η κοινωνιογραφική αποτύπωση των τάσεων σχετικά με το ζήτημα επιρροής ή όχι της κρίσης στη θρησκευτικότητα. Για αυτό τον λόγο, συντάχθηκε σε συνεργασία με τον επιβλέποντα καθηγητή κο. Απόστολο Νικολαΐδη, σχετικό ερωτηματολόγιο με ερωτήσεις ανάπτυξης αλλά και πολλαπλών επιλογών.

Η διακίνηση του ερωτηματολογίου και η συλλογή των απαντήσεων, πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια μικρών – λόγω έλλειψης χρηματοδότησης – ομάδων εθελοντών σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη αλλά και σε περιοχές της Κεντρικής και Δυτικής

⁹⁶ 3^η ΓΣΕΣ, 9/11/2017.

Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου⁹⁷. Σημαντική είναι και η συλλογή υλικού από το διαδίκτυο, όπου με την βοήθεια της διαδικτυακής πλατφόρμας της Google, συντάχθηκε αντίστοιχο ερωτηματολόγιο με τις ίδιες ερωτήσεις και διακινήθηκε στοχευμένα μέσω email αλλά και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης⁹⁸. Επιπλέον, δεδομένου ότι η κρίση δεν

⁹⁷ Στην προσπάθεια συλλογής πρωτογενούς υλικού από «τον δρόμο», σημαντική υπήρξε η εθελοντικού χαρακτήρα συμβολή (για την Αθήνα) ομάδας τελειόφοιτων του Τμήματός μας, καθώς και αγαπητών φίλων (για την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και λοιπά σημεία) που βοήθησαν στην κατεύθυνση αυτή. Οι τελειόφοιτοι φοιτητές είναι: η κα. Ελένη Μούκα, η κα. Μυρτώ Βλαχοπούλου, η κα. Στυλιανή - Χριστίνα Λίτσα και η κα. Ιωάννα Πλαστήρα. Οι υπόλοιποι εθελοντές είναι: η κα. Καρολίνα Βερσετζίδου, η κα. Κυριακή Γεωργέα, η κα. Λυδία Βαρελλά, η κα. Δήμητρα Παγανού. ο κος. Λάζαρος Κάλφας, ο κος. Αντώνιος Χαλαντζούκας, ο κος. Αχιλλέας Τσιτλακίδης και ο κος. Αθανάσιος Λεφάκης.

⁹⁸ Το διαδικτυακό ερωτηματολόγιο μέσω της πλατφόρμας της Google φιλοξενήθηκε - μέσω ανακατεύθυνσης σχετικού υπερσυνδέσμου - για όλο το διάστημα συγκέντρωσης υλικού (Νοέμβριος 2017 - Δεκέμβριος 2018), σε ειδική καταχώρηση της ιστοσελίδας του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας του ΕΚΠΑ, μετά από σχετική έγκριση σχετικού αιτήματος μας, από τον πρόεδρο του Τμήματος και καθηγητή, κο. Σωτήριο Δεσπότη και την ευγενική συνεργασία με τον διαχειριστή της ιστοσελίδας και υπ. Δρ. Δημήτριο Αλεξόπουλο. Βλ. <http://www.soctheol.uoa.gr/probolinewn/krish-kai-8rhskeytikothta-online-erwthmatologio-sxetiko-me-thn-ypoe3eli3h-ereyna-gia-thn-krish-kai-th-8rhskeytikothta.html> (ημ/νια ανάκτησης 6/12/2019). Για τους αποδέκτες και τα υποδείγματα των στοχευμένων e-mails βλ. παρακάτω, Παράρτημα Ι, σ. 99.

αφορά μόνο στη χώρα μας και επιπλέον το θρησκευτικό φαινόμενο είναι παγκόσμιο και όχι γεωγραφικά περιορισμένο, η φόρμα του ερωτηματολογίου μεταφράστηκε στα αγγλικά και διακινήθηκε επίσης στοχευμένα μέσω διαδικτύου, δίνοντας στην έρευνα ευρύτερη διάσταση.

Για τη συλλογή υλικού «από τον δρόμο», οι εθελοντές/-τριες έφεραν μαζί τους και διαπιστεύσεις που διευκρύνιζαν τόσο την ταυτότητα της έρευνας, όσο και τη διασφάλιση της ανωνυμίας των συμμετεχόντων σε αυτή. Οι διαπιστεύσεις είχαν την ακόλουθη μορφή, προκειμένου για τους εθελοντές φοιτητές του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευσιολογίας του ΕΚΠΑ:

Παρακαλώ να βοηθήσετε τ... κ., προπτυχιακ... φοιτή... του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευσιολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ και μέλος της ερευνητικής ομάδας την οποία συντονίζω ως επιστημονικός υπεύθυνος, προκειμένου να συγκεντρωθεί υλικό για έρευνα σχετική με την οικονομική κρίση και τη θρησκευτικότητα. Σημειώνεται ότι η έρευνα έχει καθαρά επιστημονικό χαρακτήρα και η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου είναι απολύτως ανώνυμη.

Επιστημονικός υπεύθυνος

Νικόλαος Α. Δεναξάς

(υπογραφή)

Δρ. Κοινωνιολογίας της Θρησκείας και του Χριστιανισμού

Μ/ δρ. Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας
ΕΚΠΑ

ndenaxas@soctheol.uoa.gr

Το ερωτηματολόγιο, τόσο εκείνο που διακινήθηκε μέσω των εθελοντών, όσο και εκείνο του διαδικτύου είχε την εξής μορφή:

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΣΧΕΤΙΚΟ ΜΕ ΥΠΟ ΕΞΕΛΙΞΗ ΕΡΕΥΝΑ
ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:

Απόστολος Β. Νικολαΐδης, Κοσμήτορας Θεολογικής Σχολής
ΕΚΠΑ - Καθηγητής Κοινωνικής Ηθικής και Κοινωνιολογίας

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ:

Νικόλαος Α. Δεναξάς, Δρ. Κοινωνιολογίας του Χριστιανισμού
και της Θρησκείας - Μ.δρ. ερευνητής Τμήματος Κοινωνικής
Θεολογίας ΕΚΠΑ

ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ:

Ευάγγελος Α. Δεναξάς, Αναλυτής πληροφοριακών συστημάτων

- πτ. ΤΗΜΜΥ ΑΠΘ - Msc NCSU, USA, Pr.Cert. MIT, USA

ΔΗΛΩΣΗ ΤΗΡΗΣΗΣ ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Σημειώνεται πως η έρευνα έχει καθαρά επιστημονικό χαρακτήρα ενώ η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου είναι απολύτως ανώνυμη.

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ

ΠΑΡΑΚΑΛΕΙΣΘΕ ΝΑ ΕΠΙΛΕΓΕΤΕ **ΜΙΑ** ΑΠΟ ΤΙΣ ΔΙΑΘΕΣΙΜΕΣ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ.

Επιλέξτε φύλο *

ΑΝΔΡΑΣ

ΓΥΝΑΙΚΑ

Επιλέξτε ηλικία *

18-29

30-45

46-60

61-

Επιλέξτε μορφωτικό επίπεδο *

Υποχρεωτική εκπαίδευση

Ανώτερη εκπαίδευση

Ανώτατη εκπαίδευση

Μεταπτυχιακό / Διδακτορικό

Αυτή την περίοδο εργάζεστε; *

ΝΑΙ

ΟΧΙ

Κατά την τελευταία δετία, έχετε μείνει ποτέ άνεργη/-ος και αν ναι για πόσο διάστημα; *

ΝΑΙ (είμαι ακόμη άνεργη/-ος)

ΝΑΙ (διάστημα 1-12 μήνες)

ΝΑΙ (διάστημα 12 μήνες - 2 χρόνια)

ΝΑΙ (πάνω από 2 χρόνια)

ΟΧΙ

Πως αντιλαμβάνεστε την οικονομική κρίση; (αναπτύξτε σύντομα την άποψή σας) *

Τι κατά τη γνώμη σας, ευθύνεται για την οικονομική κρίση;

*

Η ανθρώπινη πλεονεξία (ο ανθρώπινος παράγοντας γενικά)

Οι αντιφάσεις του καπιταλισμού

Το ευρώ

Άλλο:

Τι σχέση έχετε με τη θρησκεία; *

ΚΑΛΗ

ΠΟΛΥ ΚΑΛΗ

ΔΕΝ ΕΧΩ ΣΧΕΣΗ

ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ

**Πως πραγματώνετε την παραπάνω σχέση σας με τη
θρησκεία; (Αν δεν θρησκεύεστε, απαντήστε ανάλογα) ***

Επισκέπτομαι συχνά χώρους λατρείας της θρησκείας μου

Με πράξεις αλληλεγγύης

Με όλα τα παραπάνω

Άλλο:

Ως άνθρωπος που θρησκεύεται, πως κατανοείτε την κρίση;

(Αν δεν θρησκεύεστε, απαντήστε ανάλογα) *

**Υπήρξαν επιπτώσεις από την κρίση, στην ποιότητα της
θρησκευτικότητάς σας; Αν ναι καταγράψτε ποιές (Αν δεν
θρησκεύεστε, απαντήστε ανάλογα) ***

Πιστεύετε ότι η θρησκευτικότητα συμβάλει στην υπέρβαση της κρίσης; *

ΝΑΙ

ΟΧΙ

ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ

Το ερωτηματολόγιο που διακινήθηκε μόνο διαδικτυακά στην αγγλική είχε ακριβώς τις ίδιες ερωτήσεις και ήταν ως εξής:

CRISIS AND RELIGIOUSNESS

QUESTIONNAIRE CONSIDERING AN ONGOING SCIENTIFIC RESEARCH SURVEY ABOUT THE EFFECTS ECONOMIC CRISIS HAS ON RELIGIOUSNESS

SCIENTIFIC DIRECTOR

*Nikolaos A. Denaxas, Dr. of Sociology of Religion and Christianity,
Postdoc research fellow at National Kapodestrian University of Athens,
Greece*

ACADEMIC SUPERVISOR

*Apostolos Nikolaides, Dean of Theology School of National
Kapodestrian University of Athens, Greece*

TECHNICAL ADVISOR

*Evangelos A. Denaxas, Senior software engineer at Mathworks, Msc
NCSU/Pr. Cert. MIT, USA*

STATEMENT OF CONFIDENTIALITY

The purposes of this survey is strictly academic and the completion of this questionnaire is totally anonymous

NOTE

Please at the multiple choice questions, choose **only one** of the available answers

Choose gender

Male

Female

Choose age

18-29

30-45

46-60

61-

Choose educational level

High school

College/University degree

Master's/Doctorate/Post doc

Are you working this current time?

YES

NO

During the last 8 years, have you ever been unemployed and if yes, for how long?

YES (I'm still unemployed)

YES (Unemployed for 1-12 months)

YES (Unemployed for 12 months – 2 years)

YES (Unemployed for more than 2 years)

NO

How do you understand the economic crisis? (develop your opinion shortly)

What is to blame for the economic crisis?

Human greed (human factor in general)

Capitalism

Inflation caused by your national currency (Euro/US Dollar)

Other:

What's your relation with religion?

Good

Very good

I don't relate to any religion

No answer

How your upper mentioned relation with religion is confirmed?

(If you are not a religious man/woman please answer accordingly)

I often visit my religion's temples/places of worship etc

With acts of solidarity

All of the above

Other:

As a religious man/woman, how do you understand the crisis?

(If you are not a religious man/woman please answer accordingly):

Did crisis affected the quality of your religiousness? If yes, record which (If you are not a religious man/woman please answer accordingly):

Do you believe that religiousness helps/contributes in some level to overcome the crisis?

YES

NO

No answer

2. ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ – ΣΤΑΘΜΙΣΗ ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

Συνολικά συγκεντρώθηκαν 1038 απαντήσεις⁹⁹. Συγκεκριμένα, οι 887 από «τον δρόμο» και οι υπόλοιπες 151 από το διαδίκτυο. Στην έρευνα έλαβαν μέρος 688 (66,2%) άνδρες και 350 (33,7%) γυναίκες¹⁰⁰, ενώ οι ηλικιακές ομάδες στις οποίες κατατάσσονται είναι, με βάση τα αποτελέσματα, οι εξής:

⁹⁹ Διευκρινίζουμε εδώ ότι τα ερωτηματολόγια από «τον δρόμο», αριθμοδοτήθηκαν προκειμένου να βοηθηθεί η διαδικασία της ποιοτικής τους διαβάθμισης και ταξινόμησης.

¹⁰⁰ Βλ. παρακάτω, Πίνακας 1, σ. 108.

Στην ηλικιακή ομάδα 18 – 29, 385 επί συνόλου 1038 (ποσοστό 37,09%), στην ηλικιακή ομάδα 30 – 45, 289 (ποσοστό 27,8%), στην ηλικιακή ομάδα 46 – 60 219 (ποσοστό 21,09%) και στην ηλικιακή ομάδα άνω των 61 ετών 145 (ποσοστό 13,9%)¹⁰¹.

Από τους ερωτηθέντες, οι 183 (ποσοστό 17,6%) δήλωσαν ότι έχουν ολοκληρώσει την εγκύκλια υποχρεωτική εκπαίδευση, 214 (ποσοστό 20,6%) ότι είναι απόφοιτοι ανώτερης σχολής, 437 (42,1%) ανώτατης σχολής ενώ 204 (19,6%) ότι είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού ή διδακτορικού τίτλου. Σε συντηρηπτικό ποσοστό δηλαδή, οι ερωτώμενοι θεωρούνται μορφωμένα άτομα με ένα ορισμένο επίπεδο αντίληψης. Πιο συγκεκριμένα, σε ότι αφορά τα ερωτηματολόγια που διακινήθηκαν εντός της Ελληνικής επικράτειας – από τον δρόμο και το διαδίκτυο (συνολικά 984 / 94,7% του συνολικού δείγματος) οι απαντήσεις ελάχιστα διαφοροποιούνται από το γενικό σύνολο και διαμορφώνονται ως εξής: 158 (16,05%) με εγκύκλια υποχρεωτική μόρφωση, 154 (15,6%) απόφοιτοι ανώτερης σχολής, 488 (49,5%) απόφοιτοι ανώτατης σχολής και 184 κάτοχοι μεταπτυχιακού ή διδακτορικού διπλώματος¹⁰².

Οι ερωτήσεις σχετικά με την εργασιακή κατάσταση, είναι ιδιαίτερα κρίσιμες, δεδομένου ότι μελετάται η επίδραση της οικονομικής κατάστασης – γενικής και ειδικής – στη ζωή αλλά και στη θρησκευτικότητα των ερωτηθέντων. Φαίνεται δε και η αλληλεπίδραση της όποιας κατάστασης με την αντίληψη που έχουν για την γενικότερη εικόνα της οικονομίας και των κοινωνικών σχέσεων, αντίληψη που τους επιτρέπεται να

¹⁰¹ Βλ. παρακάτω, Πίνακες 2-3, σ. 109.

¹⁰² Βλ. παρακάτω, Πίνακας 4, σ. 110.

εκφράσουν στις αμέσως επόμενες ερωτήσεις. Στην ερώτηση λοιπόν (από τα συνολικά 887 ερωτηματολόγια), «Αν εργάζεστε αυτή την περίοδο», το 574 (65,4%) απάντησαν θετικά, 203 (23,1%) αρνητικά ενώ το 101 (12,5%) επέλεξαν να μην απαντήσουν καθόλου¹⁰³.

Στα ερωτηματολόγια που διακινήθηκαν μέσω διαδικτύου στο εξωτερικό (συνολικά 54), 6 (11,1%) απάντησαν ότι έχουν λάβει εγκύκλια υποχρεωτική εκπαίδευση, 17 (31,4%) ότι είναι απόφοιτοι ανώτερης σχολής, 16 (29,6%) ανώτατης και 15 (27,7%) κάτοχοι μεταπτυχιακού ή διδακτορικού τίτλου. Στην ερώτηση δε, «Αν εργάζεστε αυτή την περίοδο», ο μ.ο. των συνολικών αποτελεσμάτων ίσως να ενισχύεται με την συμπερίληψη και των αποτελεσμάτων από το εξωτερικό μιάς και στις απαντήσεις από Ελλάδα (από τον «δρόμο» και το διαδίκτυο) 586 (59,5%) δηλώνει ότι εργάζεται, 217 (22,05%) ότι δεν εργάζονται αυτή τη στιγμή και 181 (18,3%) αρνήθηκαν να απαντήσουν, σε αντίθεση με τις απαντήσεις από το εξωτερικό όπου 41 (75,9%) δήλωσαν ότι εργάζονται, 5 (9,25%) ότι δεν εργάζονται και 8 (14,8%) δεν θέλησαν να δώσουν κάποια συγκεκριμένη απάντηση¹⁰⁴.

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και το ερώτημα σχετικά με το διάστημα που οι ερωτηθέντες έχουν μείνει άνεργοι. Εξειδικεύεται δηλαδή ακόμη περισσότερο το δείγμα της έρευνας, διευκολύνοντας την αμεσότερη εξαγωγή συμπερασμάτων σε σχέση με το κυρίαρχο ερώτημα που αφορά

¹⁰³ Ο.π.

¹⁰⁴ Ο.π.

στην επίδραση της οικονομικής κατάστασης τους στην θρησκευτικότητα.

Στην κλειστού τύπου ερώτηση λοιπόν, «Κατά την τελευταία δετία, έχετε μείνει ποτέ άνεργη/-ος και αν ναι για πόσο διάστημα», οι θετικές απαντήσεις («ΝΑΙ») ήσαν 522 και ποσοστό 50,2% του συνολικού δείγματος, ενώ οι αρνητικές («ΟΧΙ») ήσαν 516 και ποσοστό 49,7%. Από τους 522 που απάντησαν θετικά, οι 142 απάντησαν ότι είναι ακόμη άνεργοι (ποσοστό 27,2% επί των θετικών απαντήσεων), οι 237 (45,4%) ότι κατά την τελευταία δετία έμειναν άνεργοι 1-12 μήνες, 110 (21,07%) ότι έμειναν άνεργοι έως και 2 χρόνια και οι 119 (22,7%) άνεργοι για πάνω από μια διετία¹⁰⁵.

Άλλη μια κλειστού τύπου ερώτηση στην οποία απάντησαν οι συμμετέχοντες στην έρευνα, ήταν η εξής: «Τι σχέση έχετε με τη θρησκεία;». Σε ποσοστό συντριπτικό (86,1%) οι 894 από το γενικό σύνολο των ερωτηθέντων, απάντησαν «Καλή» ή «Πολύ καλή», ενώ μόλις οι 116 (11,1%) απάντησαν ότι δεν έχουν σχέση με τη θρησκεία. 28 επέλεξαν να μην απαντήσουν καθόλου (2,6%)¹⁰⁶.

Η τελευταία ερώτηση κλειστού τύπου, ήταν και εκείνη που και ολοκλήρωνε το ερωτηματολόγιο: «Πιστεύετε ότι η θρησκευτικότητα συμβάλει στην υπέρβαση της κρίσης;». Οι 651 (ποσοστό 62,7%) απάντησαν θετικά, οι 331 (31,8%) αρνητικά, ενώ 56 (5,3%) επέλεξαν να μην απαντήσουν¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Βλ. παρακάτω, Πίνακες 5α, 5β, σ. 111.

¹⁰⁶ Βλ. παρακάτω, Πίνακας 6, σ. 112.

¹⁰⁷ Βλ. παρακάτω, Πίνακας 7, σ. 113.

Ιδιαίτερης σημασίας υπήρξαν οι ερωτήσεις ανοιχτού τύπου ή και συνδυασμός κλειστού – ανοιχτού, με έλευθερη ανάπτυξη πέρα από τις διαθέσιμες απαντήσεις. Στις ερωτήσεις αυτές, όσοι συμμετείχαν είχαν τη δυνατότητα να προσδιορίσουν με τον δικό τους τρόπο την όποια απάντηση, τοποθετούμενοι και πιο συγκεκριμένα στα ζητήματα που ετέθησαν στην κρίση τους.

Ως γνωστόν, αυτού του τύπου οι ερωτήσεις σε μια έρευνα αυτής της έκτασης αλλά και αυτού του είδους, ίσως να δυσχεραίνουν το έργο του ερευνητή που καλείται να διαβαθμίσει και να «ποσοστοποιήσει» τις απαντήσεις, στην προοπτική της διαμόρφωσης τελικών συμπερασμάτων, καθορίζοντας συγκεκριμένες τάσεις. Για να αποφύγουμε τυχόν εκτροχιασμό της έρευνας, θέσαμε πολύ συγκεκριμένα ερωτήματα, των οποίων οι απαντήσεις, όπως και αν ήταν διατυπωμένες, μπόρεσαν να διαβαθμιστούν και να κατηγοριοποιηθούν. Η δυνατότητα δε της ελεύθερης ανάπτυξης, προσδίδει μια ιδιαίτερη δυναμική τόσο στις απαντήσεις όσο και συνολικά στην αυθεντικότητα των συμπερασμάτων.

Τρεις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου ήσαν ανοιχτού τύπου – ελεύθερης ανάπτυξης και δυο συνδυαστικές, κλειστού – ανοιχτού τύπου, με διπλή δυνατότητα δηλαδή, είτε οι ερωτώμενοι να επιλέξουν μια από τις διαθέσιμες επιλογές ως απάντηση, είτε να απαντήσουν με τον δικό τους τρόπο.

Στην πρώτη ανοιχτού τύπου ερώτηση, τίθεται το ερώτημα: «Πως αντιλαμβάνεστε την οικονομική κρίση;». Οι απαντήσεις ποικίλες και ενδιαφέρουσες ανεξάρτητα από το

ύφος ή τον τρόπο που οι ερωτώμενοι επέλεξαν να απαντήσουν. Μετά από την κατηγοριοποίηση και την απαραίτητη ποιοτική διαβάθμιση των απαντήσεων, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι 427 (ποσοστό 41,1%) από τους συμμετέχοντες, αντιλαμβάνονται την οικονομική κρίση, κυρίως ως «κρίση αξιών και θεσμών», που επέτρεψαν στον παράγοντα «χρήμα» να αποκτήσει περισσότερο χώρο και αξία από εκείνη που θα έπρεπε να έχει.

Ενδιαφέρον έχουν 263 απαντήσεις (ποσοστό 25,3%) που γενικά θεωρούν ότι όχι μόνο η πρόσφατη οικονομική κρίση, αλλά και όλες οι κρίσεις ή δυσχερείς καταστάσεις που προκαλούν κοινωνική αναστάτωση, οφείλονται κατ'αποκλειστικότητα στην επέμβαση (άλλοτε τιμωρητική, άλλοτε παιδαγωγική) του Θεού! 223 (ποσοστό 21,4%) από τους ερωτηθέντες απάντησαν ότι αντιλαμβάνονται την κρίση ως αποτέλεσμα κακής διαχείρισης από πλευράς των κρατούντων (κράτος – πολιτικοί – κυβερνήσεις – διακρατικών οργανισμών κλπ). Πολύ λίγοι (54 και ποσοστό 5,2%) ήσαν εκείνοι που απάντησαν ότι η κρίση είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων δομικών ατελειών του κυρίαρχου οικονομικού και κοινωνικοπολιτικού συστήματος, δηλαδή του καπιταλισμού, ενώ δεν έλειψαν και απαντήσεις που απέδιδαν γενικά ευθύνες στο κοινωνικό σύνολο (71 και ποσοστό 6,8%)¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Λ.χ. στο ερωτηματολόγιο με αριθμό 47, που συλλέχθηκε από ζωντανή συνέντευξη, ο ερωτηθείς απαντά απλοϊκά αλλά χαρακτηριστικά ότι: «Όλοι φταίμε για την κρίση και δεν εξαιρώ κανέναν. Οι πολίτες έμαθαν να κλέβουν από τους πολιτικούς και

Άλλη μια ερώτηση αναπτύξεως στο ερωτηματολόγιο μας, ήταν η εξής: «Ως άνθρωπος που θρησκεύεται, πως κατανοείτε την κρίση; (αν δεν θρησκεύεστε, απαντήστε ανάλογα). Σε αυτή την ερώτηση, επιβάλλεται ήδη μια πρώτη διαβάθμιση και κατηγοριοποίηση. Επιπλέον, συνδέεται ποιοτικά με την πρώτη ερώτηση ανάπτυξης αλλά με την υπόδειξη της δεδομένης ή όχι θρησκευτικής αναφοράς. Όσοι επέλεξαν να απαντήσουν από την πλευρά των θρησκευομένων ήσαν και οι περισσότεροι (894 και ποσοστό 86,1% επί του συνόλου).

Από αυτούς, 262 (ποσοστό 29,3% από το σύνολο των θρησκευομένων) δήλωσαν ότι κατανοούν την κρίση ως απομάκρυνση από τον Θεό, λόγω των αμείλικτων ρυθμών της καθημερινότητας. 231 (ποσοστό 25,8%) ότι ο Θεός στέλνει τις κρίσεις για να δοκιμάζει τον εγωισμό των ανθρώπων και να τους παιδαγωγεί, 181 (ποσοστό 20,2%) ότι η κρίση είναι αφορμή για ενδοσκόπηση, αναστοχασμό και μια νέα αρχή στη σχέση τους με το θείο. 122 (ποσοστό 13,6%) ασκούν γενική κριτική στην «Εκκλησία» επιλέγοντας εδώ να τοποθετηθούν για τον ρόλο της δικής τους Εκκλησίας ή του όποιου θρησκευτικού καθιδρύματος στο οποίο οι ίδιοι προσωπικά αναφέρονται, επισημαίνοντας ότι θα περίμεναν περισσότερες και πιο αποτελεσματικές πρωτοβουλίες από τις θρησκευτικές ηγεσίες τους για την αντιμετώπιση των συνεπειών της κρίσης, ενώ 92 (ποσοστό 10,2%), παρέπεμψαν στην απάντηση που είχαν δώσει

απλά τελείωσαν τα χρήματα για μισθούς και συντάξεις...». Βλ. παρακάτω, Πίνακας 8, σ. 114.

στην προηγούμενη ερώτηση σχετικά με το πώς αντιλαμβάνονται την κρίση και τη θρησκευτικότητα¹⁰⁹.

Η τελευταία ερώτηση ελεύθερης ανάπτυξης διατυπώνεται ως εξής: «Υπήρξαν επιπτώσεις από την κρίση, στην ποιότητα της θρησκευτικότητάς σας; Αν ναι καταγράψτε ποιές; (αν δεν θρησκεύεστε, απαντήστε ανάλογα). 894 σταθερά δήλωσαν ότι θρησκεύονται και απάντησαν σχετικά. Από αυτούς, σχεδόν οι μισοί (441 και ποσοστό 49,3%) απαντούν μονολεκτικά «Όχι». Είναι αρκετά χαρακτηριστικός ο τρόπος που οι ερωτηθέντες επέλεξαν να απαντήσουν σε αυτή την ερώτηση, ειδικά αν δούμε τις απαντήσεις και όσων δήλωσαν ότι δεν θρησκεύονται (από τους 116 και 11,1% επί του συνόλου των 1038, σταθερά μη θρησκευόμενους, οι 87 απάντησαν με μονολεκτικό «Όχι» ενώ οι υπόλοιποι εξηγούν τους λόγους για τους οποίους δεν θρησκεύονται με αφορμή αυτή την ερώτηση) που είναι περίπου όμοιες με όσων θρησκεύονται). 28 (2,6% επί του συνόλου) σταθερά επιλέγουν να μην απαντήσουν αν θρησκεύονται ή όχι και άρα οι απαντήσεις τους είναι ανάλογες («δεν θέλω να απαντήσω» κ.α.).

Ένα ιδιαίτερα ανησυχητικό ποσοστό (33,7% δλδ. 302 απαντήσεις) δήλωσαν ότι μια από τις επιπτώσεις που είχε η κρίση στη θρησκευτικότητά τους, είναι η μη επίσκεψη των χώρων λατρείας της θρησκείας τους. Κάποιοι από αυτούς εξηγούν ότι έχουν γίνει ιδιαίτερα καχύποπτοι σε ότι αφορά την κοινωνία και επικοινωνία τους με άλλους πιστούς της θρησκείας τους. Διαπιστώνεται επιπλέον και μια κρίση εμπιστοσύνης των ερωτηθέντων προς τη θρησκευτική τους

¹⁰⁹ Βλ. παρακάτω, Πίνακας 9, σ. 115.

ηγεσία. 151 (ποσοστό 16,8%) απάντησαν ότι οι επιπτώσεις της κρίσης στη θρησκευτικότητα τους ήσαν θετικές, καθώς ήρθαν πιο κοντά στο Θεό, εκτίμησαν περισσότερο αξίες και ανθρώπους που πριν την κρίση μπορεί και να μην είχαν σε εκτίμηση.

Η πρώτη κλειστού – ανοιχτού τύπου ερώτηση, αφορά στην γενικότερη αίσθηση που έχει ο ερωτώμενος για τις αιτίες της εκδήλωσης της κρίσης. Δίνεται δε η δυνατότητα συσχέτισης των απαντήσεων με τις υπόλοιπες κλειστές ερωτήσεις που αφορούν στη σχέση με τη θρησκεία και την οικονομική κατάσταση.

Η ερώτηση λοιπόν διατυπώθηκε ως εξής: «Τι κατά τη γνώμη σας ευθύνεται για την κρίση;» (σε θρησκευόμενους και μη). Οι επιλογές που δόθηκαν στους συμμετέχοντες ήσαν: α. η ανθρώπινη πλεονεξία (ο ανθρώπινος παράγοντας γενικά) β. Οι αντιφάσεις του καπιταλισμού γ. Το ευρώ ενώ ως τέταρτη επιλογή δινόταν η δυνατότητα ανάπτυξης μιας άλλης εκδοχής πέρα από τις προτεινόμενες. 677 (65,2%) επί συνόλου 1038 επέλεξαν την ανθρώπινη πλεονεξία ως έναν από τους κύριους λόγους για την εκδήλωση της κρίσης. 186 (17,9%) θεώρησαν την ενιαία ευρωπαϊκή νομισματική μονάδα ως τον υπεύθυνο της κρίσης, 105 (10,1%) τις αντιφάσεις του καπιταλισμού ενώ από τους 70 που επέλεξαν να απαντήσουν κάτι διαφορετικό από τις προτεινόμενες επιλογές του ερωτηματολογίου, 33 (3,1%) έκαναν λόγο για τα ΜΜΕ και τον ιδιαίτερο ρόλο που έχουν στις σύγχρονες κοινωνίες, 18 (1,7%) επέλεξαν να πολιτικοποιήσουν έως και να υποδείξουν συγκεκριμένους πολιτικούς ή συνδικαλιστικές παρατάξεις, ως κύριους υπεύθυνους της

κρίσης, ενώ 19 (1,8%) απάντησαν «οι άνθρωποι γενικά», επιλέγοντας προφανώς να διαφοροποιηθούν από την επιλογή της ανθρώπινης πλεονεξίας¹¹⁰.

Η δεύτερη κλειστού – ανοιχτού τύπου ερώτηση, συνδέεται με την κλειστού τύπου ερώτηση «Τι σχέση έχετε με τη θρησκεία», και τίθεται ως εξής: «Πως πραγματώνετε την παραπάνω σχέση σας με τη θρησκεία; (αν δεν θρησκεύεστε απαντήστε ανάλογα). Οι επιλογές που δόθηκαν ως διαθέσιμες απαντήσεις ήταν: α. Επισκέπτομαι συχνά χώρους λατρείας της θρησκείας μου β. Με πράξεις αλληλεγγύης γ. Με όλα τα παραπάνω, ενώ ως τελευταία επιλογή είναι το πεδίο που μπορεί ο ερωτώμενος να αναπτύξει κάτι διαφορετικό σε σχέση με της επιλογές που προσφέρονται.

Την πραγμάτωση της σχέσης με την θρησκεία τους, μέσω συχνότερης επίσκεψης χώρων λατρείας επέλεξαν 315 (ποσοστό 35,2%% από σύνολο 894 θρησκευομένων). Οι πράξεις αλληλεγγύης υπερिशύουν καθώς 431 (ποσοστό 48,2%%) επέλεξαν τη συγκεκριμένη απάντηση, 118 (ποσοστό 13,1%) συνδυάζουν όλα τα παραπάνω, ενώ από τη διαβάθμιση των απαντήσεων στην επιλογή ελεύθερης ανάπτυξης, ενώ 30 (ποσοστό 3,3%) δήλωσαν ότι δεν επιθυμούν να απαντήσουν στην ερώτηση, για διάφορους λόγους ο καθένας¹¹¹.

¹¹⁰ Βλ. παρακάτω, Πίνακας 10, σ. 116.

¹¹¹ Βλ. παρακάτω, Πίνακας 11, σ. 117.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στην έρευνα πήραν μέρος 1038 άτομα, γυναίκες και άνδρες όλων των ηλικιών και μορφωτικών επιπέδων. Δυστυχώς, οι συνθήκες συγγραφής και διεξαγωγής αυτής της έρευνας δεν ήσαν οι καλύτερες και έτσι δεν κατορθώθηκε να προχωρήσουμε σε μια πιο συγκεκριμένη τυποποίηση των κοινωνικών τάσεων που ήδη έχουν καταγραφεί και ίσως αποτελέσουν τη βάση για περετέρω μελέτη στο μέλλον.

Το δείγμα των 1038 απαντήσεων, αν και θεωρείται ικανό για την εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προβληματισμού γύρω από την σχέση της κρίσης με τη θρησκευτικότητα, δεν μπορεί να είναι σημαντικό για την διατύπωση των όσων η έρευνα αυτή ήθελε να αναδείξει. Κοινώς, ξεκινήσαμε με τις καλύτερες προϋποθέσεις και με ιδιαίτερη θέρμη αλλά η δυναμική αυτή σε έναν βαθμό υποβαθμίστηκε ανεξάρτητα από τη δική μας θέληση και διάθεση.

Τα κύρια προβλήματα που αντιμετωπίσαμε ήσαν: α. έλλειψη χρηματοδότησης σε εξαιρετικά δυσμενείς οικονομικές συνθήκες β. διακοπή των διδακτικών καθηκόντων και δυσκολία στην αναζήτηση εθελοντών με ειδικό ενδιαφέρον και κίνητρο, όπως λ.χ. οι φοιτητές της Σχολής μας γ. Το γενικότερο κλίμα (βλ. παρακάτω).

Κάτι που σε αυτή τη φάση θα ήθελα να καταγράψω, είναι η βιωματική εμπειρία σε σχέση με την αντιμετώπιση και τη

συμπεριφορά όσων συμμετείχαν αυθόρμητα, προσεγγίστηκαν δηλαδή από τον δρόμο. Η γενικότερη αντιμετώπιση τόσο του γραφόντος, όσο και των εθελοντών που διακίνησαν το ερωτηματολόγιο, υπήρξε σε αρκετές περιπτώσεις, κατ' αρχήν καχύποπτη και σε ορισμένες άλλες, επιθετική. Ακόμη και όταν επιδεικνύονταν οι σχετικές διαπιστεύσεις, με ιδιαίτερη δυσκολία κατορθωνόταν να συμπληρωθεί ολόκληρο το ερωτηματολόγιο. Χαρακτηριστικό είναι ότι η ηλικιακή ομάδα 18-29 υπήρξε πιο δεκτική και συνεργάσιμη για συμμετοχή στην έρευνα, ενώ οι ηλικιακές ομάδες από 46 και πάνω, δυσκόλεψαν τη διαδικασία.

Οι λόγοι αυτής της καχυποψίας είναι μάλλον: α. ο κορεσμός του κόσμου από συμμετοχή σε δημοσκοπήσεις και άλλου είδους έρευνες β. το τεταμένο και ακραία πολωμένο πολιτικό κλίμα των τελευταίων ετών γ. οι δυσχερείς οικονομικές συνθήκες στις οποίες πολλοί ζούν και έχουν ως αναφορά την ίδια την κρίση. Γι' αυτούς τους ανθρώπους προφανώς και δεν είναι ευχάριστο να συζητούν, πολλώ δε μάλλον να συμμετάσχουν σε μια έρευνα για την κρίση και τη θρησκευτικότητα.

Συνολικά τυπώθηκαν 1000 ερωτηματολόγια, εκ των οποίων όπως ήδη αναφέρθηκε, τελικά τα 887 απαντήθηκαν πλήρως. Για την ενίσχυση του δείγματος σημαντική θεωρήθηκε η διάχυση των ερωτηματολογίων στο διαδίκτυο, από το οποίο όμως η συμμετοχή υπήρξε μικρότερη των προσδοκιών μας.

- Ένα από τα πρώτα συμπεράσματα που μπορεί να εξαγάγει κανείς, με βάση τα αποτελέσματα της κοινωνιογραφικής έρευνας και σε συνδυασμό με τους γενικότερους ερευνητικούς

σκοπούς της παρούσης μελέτης, είναι ότι σε γενικές γραμμές το θρησκευτικό συναίσθημα, η αναφορά στην θρησκευτική πίστη και επομένως η θρησκευτικότητα, αποτελεί ακόμη και σήμερα, μετά την κρίση, ισχυρό σημείο αναφοράς και σημαντικό κοινωνικό μέγεθος.

- Αυτό που προκύπτει από τη διαβάθμιση των απαντήσεων κυρίως όσων θετικά τοποθετούνται σε σχέση με τη θρησκεία και το θρησκευτικό φαινόμενο, είναι μια σταθερή – με βάση πάντα το δείγμα - αντίφαση ανάμεσα στα όσα φαίνεται ότι οι ερωτηθέντες πιστεύουν και στα όσα τελικά διαπιστώνεται ότι πιστεύουν. Αυτή τη δυνατότητα δίδουν οι ερωτήσεις ελεύθερης ανάπτυξης, σχετικά με την ποιότητα της θρησκευτικότητας. Δεδομένου δε, ότι προσπαθούμε να εντοπίσουμε τις όποιες επιρροές και επιδράσεις, θετικές ή αρνητικές, της κρίσης στη θρησκευτικότητα, το συμπέρασμα που μπορούμε να εξάγουμε είναι ότι ένα μεγάλο, αναλογικά με το δείγμα της έρευνας, ποσοστό των ερωτηθέντων, ναι μεν πιστεύει αλλά μάλλον μηχανικά.

- Η παραπάνω τάση φαίνεται ότι μάλλον ενισχύεται στα χρόνια της κρίσης. Μια χαλαρή σχέση με τη θρησκεία πριν την κρίση, γίνεται είτε απελπισμένη και ανευ όρων ποιοτικής πνευματικότητας αναζήτηση απαντήσεων. Επιπλέον δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε το δεδομένο ότι ένας αρκετά μεγάλος αριθμός – σε σχέση πάντα με τα όσα γενικά και αόριστα ακούγονται και γράφονται ειδικά για τον Ελληνικό χώρο - απαντούσε εξίσου σταθερά ότι δεν θρησκεύεται, αιτιολογώντας κάποιες φορές αυτή τη στάση του, με ιδιαίτερα

επιθετικό τρόπο απέναντι στη θρησκεία και ειδικότερα στον Χριστιανισμό και την Εκκλησία.

- Παρατηρείται επίσης μια σύνδεση σε βαθμό σύγχισης, της θρησκείας με την πολιτική. Όπως ήδη επισημάνθηκε, μεγάλος ήταν ο αριθμός των ερωτηθέντων που επιρρίπτουν ευθύνες στους πολιτικούς ή γενικά στην πολιτική που ασκήθηκε και – κατά την δική τους εκτίμηση – οδηγηθήκαμε στη δίνη της κρίσης. Εξίσου σημαντικό ήταν και το ποσοστό όσων απάντησαν ότι θρησκευούνται. Βλέπουμε δε, την επίδραση της όποιας πολιτικής – ιδεολογικής τοποθέτησης στον τρόπο με τον οποίο οι θρησκευόμενοι επιλέγουν να απαντήσουν σχετικά με την κρίση ή τον τρόπο που πραγματώνουν τη σχέση τους με τη θρησκεία τους.

Διαπιστώνεται δε, μια τάση για υιοθέτηση αυθαίρετων ή και υπεραπλουστευμένων απόψεων γύρω από το τι έφταιξε για το ξέσπασμα της κρίσης, με το περίβλημα της πολιτικής άποψης. Αυτό είναι ίσως και το πλέον επικίνδυνο και ίσως επιβεβαιώνει κατά ένα ποσοστό όσα ήδη αναπτύχθηκαν σχετικά με τους μηχανισμούς εκφυλισμού της κοινωνικής συνειδητότητας και την επίδραση που έχουν σε κρίσιμες στιγμές για μια δημοκρατική και ευνομούμενη κοινωνία, όπως λ.χ. μια εκλογική διαδικασία.

Η υπεραπλούστευση και ο σχετικισμός εκφυλίζουν και διαβρώνουν δεδομένες ή και παραδοσιακές αντιλήψεις και αρχές γύρω από το κράτος, την κοινωνική συνοχή, την ειρήνη, την Ιστορία και φυσικά τη θρησκεία. Αυτή η διαδικασία φαίνεται να κινείται πέρα και έξω από την έως και σήμερα ερμηνεία της μετανεωτερικότητας, σε σχέση πάντα με τα

δομικά της χαρακτηριστικά, τον κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και θρησκευτικό αναστοχασμό και την αναθέσμιση. Αν δηλαδή, η τάση της αποεκκοσμίκευσης υιοθετεί ή στην χειρότερη περίπτωση, οχυρώνεται πίσω από ακραίες ρητορείες ή ιδεολογήματα, τότε είναι καταδικασμένη από την ίδια την Ιστορία.

- Η σφοδρότητα της κρίσης, δεν φαίνεται να επέδρασε παιδευτικά και άρα ευεργετικά στις συνειδήσεις καθολικά. Τουναντίον, καταγράφεται μια τάση εγκόλπωσης ακραίων θέσεων και στερεοτυπικών θρησκευτικών, εθνικών και πολιτικών αναφορών. Με αφορμή δε, της «κρίσης μέσα στην κρίση», δηλαδή αυτή της προσφυγικής, φαίνεται πως αρκετοί θρησκευόμενοι, περιχαράκωνονται μέσα στις δικές τους έγνοιες και προβλήματα, περιορίζοντας την όποια αντίδρασή τους, στην επιθετική κριτική απέναντι στο Κράτος ή τους πολιτικούς. Μολονότι δεν υπήρξαν ερωτήσεις σχετικές με την προσφυγική κρίση στο ερωτηματολόγιο μας, δεν ήσαν λίγοι εκείνοι που συμπεριέλαβαν τους «μετανάστες» ή τους «πρόσφυγες» στους υπεύθυνους για τις δυσμενείς οικονομικές συνθήκες.

Το παράδοξο στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, είναι ότι όσοι εκδηλώνονται με αυτόν τον τρόπο, στις ερωτήσεις που αφορούν τη θρησκευτικότητα και τους τρόπους που επιλέγουν για την πραγμάτωσή της, απαντούν με θέρμη για τη σχέση τους με την πίστη τους. Ξεκάθαρα δηλαδή, η πίστη δεν φαίνεται να επηρεάζει θετικά την συμπεριφορά τους απέναντι σε μείζονα κοινωνικά προβλήματα, αλλά λειτουργεί ως παράγοντας εθνικής και κοινωνικής περιχαράκωσης.

- Η μηχανική και άνευρη πνευματικά αναφορά στη θρησκευτικότητα, εντοπίζεται και στην θεωρητική αναζήτηση απαντήσεων για τα ερωτήματα που η ίδια η έρευνα θέτει. Πολλοί λοιπόν θρησκευούνται και η πρώτη απόδειξη είναι ότι λ.χ. οι Χριστιανοί γιορτάζουμε τα Χριστούγεννα ή το Πάσχα. Φαινομενικά δηλαδή, ζούμε λειτουργική ζωή αφού ενσωματώνουμε τις κορυφαίες εορτές της πίστης μας στην καθημερινότητά μας. Αυτό που διαφοροποιεί το διαφαινόμενο από το ουσιαστικό είναι ο χαρακτήρας του εορτασμού. Τα Χριστούγεννα λ.χ. έχουν μετατραπεί σε αφορμή για υπερκατανάλωση, για ασυδοσία κλπ. Η θεολογική ερμηνεία της συγκεκριμένης κατάστασης βέβαια, δεν αφορά άμεσα την παρούσα εργασία.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Βρισκόμαστε στην εποχή της παγίωσης ενός ιστορικού και θεολογικού αναθεωρητισμού, όπου ευθέως αμφισβητούνται θεσμοί και παραδόσεις από έναν επιτηδευμένο επιθετικό, αναστοχαστικό τρόπο σκέψης που ταυτόχρονα έχει τη δική του ανησυχητική δυναμική.

Η κοινωνία βρίσκεται σε κίνηση έτσι και αλλιώς. Αυτό δεν σημαίνει ότι αυτή η κινητικότητα αποτελεί εξέλιξη. Στη σημερινή συγκυρία, με την υπερπληθώρα πληροφοριών και δεδομένων, είναι δυσκολότερο από παλαιότερα να διαπιστώσει κανείς καθολικές κοινωνικές μεταβολές. Το ζήτημα θα είναι πάντα προς τα που κατευθύνεται η κοινωνία: στην κατεύθυνση της ανακύκλωσης ή της αναμάσησης παλιών και αντικοινωνικών ιδεολογημάτων, στερεοτυπικών αναφορών που επανεμφανίζονται με ανανεωμένο περιεχόμενο ή προχωρώντας στη δημιουργία μιας τελείως νέας κατάστασης;

Σε ότι αφορά τη θρησκευτικότητα, οι κοινωνίες μετακινήθηκαν από την θεοποίηση του ακατάληπτου και την αναγωγή του σε υπερφυσικό, στη θεία αποκάλυψη και την εσχατολογική προοπτική. Η ελπίδα της Ανάστασης λ.χ. συνέχει ή θα έπρεπε να συνέχει τις κοινωνίες με αναφορά στον Χριστιανισμό και δη τον Ορθόδοξο. Στους αιώνες που πέρασαν, η τεχνολογία αποθεώθηκε και έχει μια διαρκή και διαρκώς αυξανόμενη επίδραση στους ανθρώπους και τη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων.

Η ταχύτητα με την οποία κινείται πια μια πληροφορία, είναι χαρακτηριστική για την όποια κριτική ή συμπερασματολογία. Οι μηχανισμοί που την επεξεργάζονται και την μεταδίδουν, συνήθως δεν έχουν αγνές προθέσεις και σίγουρα όχι θετικά αποτελέσματα (fake news). Οι άνθρωποι από κεκτημένη ταχύτητα, υιοθετούν άκριτα την υπεραπλούστευση, τη γενίκευση και εν τέλει έναν επικίνδυνο για τη συνοχή της κοινωνίας σχετικισμό, που αλλοιώνει την ουσία των κοινωνικών σχέσεων. Η θρησκευτικότητα, ως ζωτικό μέγεθος μιας οργανωμένης κοινωνίας, συνεκτικό στοιχείο και σημείο αναφοράς μιας κοινότητας, δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη.

Διαπιστώνεται δε, πως το μέγεθος της επιρροής της εκκοσμίκευσης που σήμερα αποτυπώνεται ξεκάθαρα στον τρόπο που λειτουργούν οι μηχανισμοί ιδεολογικοποίησης της θρησκευτικότητας, φαίνεται να είναι τέτοιο ώστε οι όποιες φυγόκεντρες δυνάμεις επικρατούν στην κοινωνία – σε επίπεδο εθνικό, πολιτικό, ιδεολογικό – να επηρεάζουν τελικά και τη στάση τοπικών θρησκευτικών καθιδρυμάτων (λ.χ. τοπικές Εκκλησίες κλπ)¹¹².

Από τη θετική διάχυση της πληροφορίας και της γνώσης, που θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για μια οικουμενική

¹¹² Θεωρείται δεδομένη η επίδραση του φαινομένου της εκκοσμίκευσης στην κοινωνία, ως παράγοντας «αποσταθεροποίησης, ακαταστασίας, διάσπασης, αδικίας, βαρβαρισμού και αποξένωσης». Βλ. περισσότερο, Α. Νικολαΐδη, *Δόγματα και Κοινωνία*, ο.π., σ. 38. Βλ. επίσης, Κ. Κωτσιόπουλου, *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, ο.π., σ.σ. 799 κ.ε.

ειρήνη στη βάση της αρμονικής συνύπαρξης, της κατανόησης και του σεβασμού της διαφορετικότητας, έχουμε τη διεθνοποίηση, την παγκοσμιοποίηση της ασυναρτησίας, την προώθηση της πίστης (στο βαθμό και στο μέτρο που αυτή συνδέεται με την εμπιστοσύνη) στο επιτηδευμένα ασυνάρτητο. Η θρησκεία λοιπόν, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, έτσι και αλλιώς αλλοιώνεται σε σχέση με το έως και σήμερα πολιτιστικό και πνευματικό της αποτύπωμα.

Αυτή την αλλοίωση, αρκετοί την αντιλαμβάνονται ως εξέλιξη του συγκεκριμένου κοινωνικού φαινομένου. Ειδικά στο πλαίσιο μιας οικονομικής κρίσης, που οδηγεί συνολικά τις κοινωνίες σε κριτική έως και αμφισβήτηση του ρόλου και της αναγκαιότητας ύπαρξης ακόμη, θεσμών και αξιών, η θρησκεία φαίνεται να λειτουργεί ως ενεργούμενο πολιτικών και ιδεολογικών διεργασιών. Είναι ενδεικτική η φοβικότητα με την οποία ορισμένοι φαίνεται να αντιλαμβάνονται τη θρησκευτικότητα: κάτι που καταγράφηκε και στην κοινωνιογραφική έρευνα, το γεγονός δηλαδή ότι αρκετοί θεωρούν ότι η δική τους θρησκεία απειλείται από την εκδήλωση της θρησκευτικότητας, την άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων άλλόθρησκων.

Αν η ιδεολογία είναι η πίστη στο φαινομενικά αυτονόητο¹¹³, η Θρησκεία είναι η πίστη στο συγκεκριμένο, κάτι που χαρακτηρίζει όλες τις θρησκείες, δεδομένου ότι αναφέρονται σε συγκεκριμένες κοινωνικές δομές, σε ακόμη πιο

¹¹³ Για το «αυτονόητο» της ιδεολογίας και των ιδεολογικών μηχανισμών, βλ. περισσότερο, Λ. Αλτουσέρ, *Θέσεις (1964 – 1975)*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

συγκεκριμένες κοινωνικές προσλαμβάνουσες. Η προωθούμενη πίστη στο ακατάλυπτο και το αόριστο, συντηρεί τη δυναμική της κοινωνικής έντασης, της σύγκρουσης και τελικά διάσπασης ή και διάλυσης των κοινωνιών με τη μορφή που τις γνωρίσαμε.

ENGLISH SUMMARY

With this paper we try to understand if there was an impact to religiousness from the current economic crisis. Across with the theoretical research, we also present a sociographic segmentation, from which we extracted very useful conclusions about the main question of our research.

Religiousness has to be developed under certain conditions. Religion cannot, furthermore, be cut off from the sphere of public space in which it manifests. Besides, there is no solid scientific definition of religiousness. This may be due to the incomprehension of the religious phenomenon, to the language deficiency and to the subjectivity of each and every researcher comes along with this matter. Within the public space, religiosity appears to be influenced by various factors, which in some cases can alter its true motives. The foundation of religiosity is religion itself, religious beliefs.

Religion as a historical dimension, as experience and institution, is in turn a social phenomenon, as all social systems, whether developed or not, are not aimed at the spirituality of the inner human but in social reality. Any alteration of the process of religiousness, may alter both the message and the purposes of any religion. What we can safely say is that religiousness is a dynamic process, an integral part of all societies.

This process though cannot be confused with religion/-s or religionism. Religiousness can define all the above and seems to have an independent process through history. So, religiousness could be the social dynamics that develops inner and outer

mechanisms of seeking the Divine, by activating the necessary reflexes of every human being so that he is inspired positively by this perspective.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Αποφάσεις της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Εκδόσεις CEMES, Θεσσαλονίκη 2017.

Η Θεία Λειτουργία του εν Αγίοις Πατρός ημών Βασιλείου του Μεγάλου, Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Η μαρτυρία της αγάπης, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.

Πλούταρχος, *Ηθικά*.

Πολιτική και Θρησκείες, Εκδόσεις Παπαζήση, επιμ. Κ. Ζορμπά, Αθήνα 2007.

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ και ΑΡΘΡΑ (ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ/-Α)

Baddeley M., *Behavioural economics*, Εκδόσεις Oxford University Press, 2017.

Bras G.L., *Etudes de sociologie religieuse*, τ. 2, Paris 1955.

Hughes G., *Political correctness: a history of semantics and culture*, Wiley - Blackwell, 2009.

Kung H., *A global ethic for global politics and economics*, Oxford University Press, New York 1998.

Shiller J.R., *Finance and the Good Society*, Εκδόσεις Princeton University Press, 2012.

Strange S., *Casino capitalism*, Manchester University Press, Manchester 1997.

Tsitsigkos S., "A literature review of mental role's dynamics in the figuration of the economic theology of religions", *Νέα Σιών*, χ.χ.

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

(ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΕΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ)

Αλτουσέρ Λ., *Θέσεις (1964 – 1975)*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Ντάνιελ Ζ., *Είναι ο Θεός φανατικός;*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 1998.

Berdiaeff N., *Για την κοινωνική ανισότητα*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1984.

- , *Χριστιανισμός και κοινωνική πραγματικότητα*, μτφρ. Β. Γιούλτση, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1986.

Grace D., *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2010.

Habermas J. – Ratzinger J., *Η διαλεκτική της εκκοσμίκευσης, Λόγος και Θρησκεία*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2010.

Harari Y., *21 μαθήματα για τον 21^ο αιώνα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018.

Harman C., *Καπιταλισμός ζόμπι*, Μαρξιστικό βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2011.

Kepel G., *Η επιστροφή του Θεού*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 1992.

Rifkin J., *Η Τρίτη Βιομηχανική Επανάσταση*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2012.

Roche M., *Καπιταλισμός εκτός νόμου*, εκδόσεις Ημερησία, Αθήνα 2014.

Schumpeter J., *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, ΚΕΠΕ, Αθήνα 1972.

Soros G., *Η κρίση του παγκόσμιου καπιταλισμού*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 1999.

Weber M., *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2006.

- , *Οικονομία και Κοινωνία – βασικές κοινωνιολογικές έννοιες*, τόμος 1, μτφρ. Θ. Γκιούρας, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2005.

- , *Οικονομία και Κοινωνία – Οι Κοινότητες*, τόμος 2, μτφρ. Θ. Γκιούρας, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2007.

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ (ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ)

Αντωνόπουλος Σ., *Σύγχρονος καπιταλισμός και παγκοσμιοποίηση*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 2008.

Βαρουφάκης Γ., *Κρίσης Λεξιλόγιο*, Εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα 2011.

Βέργος Κ., *Γεωπολιτική των Εθνών και της Παγκοσμιοποίησης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004

Γιανναράς Χρ., *Κεφάλαια Πολιτικής Θεολογίας²*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1983.

Δεναξάς Ν., *Καπιταλιστική κρίση και Χριστιανισμός – κοινωνιολογική διερεύνηση*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2016.

- , *Η σύγκρουση των πολιτισμών κατά τον S. Huntington - ορθόδοξη διερεύνηση*, Θεσσαλονίκη 2008.

Ζήσης Θ., *Ηθικά Κεφάλαια*, Εκδόσεις Βρυέννιος, Θεσσαλονίκη 2002.

Κοτζιάς Ν., *Πατριωτισμός και Αριστερά*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014.

Κωτσιόπουλος Κ., *Παγκοσμιοποίηση: Κατασκευή και πραγματικότητα*, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2020.

- , *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2017.

- , *Θρησκεία και Πολιτική*, Εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2015.

- , *Η κοινότητα – συμβολή στην κοινωνιολογική διερεύνηση του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009.

- , *Το κίνημα των ζηλωτών της Θεσσαλονίκης (1342 - 1349)*, Θεσσαλονίκη 1997.

Μαντζαρίδης Γ., *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2004.

- , *Κοινωνική Ηθική II*, Εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη.

Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Εκδόσεις Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2012.

Μπασέτας Κ., *Παιδαγωγική αλληλεπίδραση στο σχολείο*, Εκδόσεις Ατραπός, Αθήνα 2007.

Νικολαΐδης Απ., *Ορθοδοξία και Μαρξισμός*, Εκδόσεις Τέρτιος 1986.

- , *Ετερόδοξοι και Ορθόδοξοι*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2004.

- , *Κριτική Θεολογία*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2002.

- , *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Γρηγόρη 2007.

- , *Άκρα και Μεσότητες*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2008.

- , *Η σημερινή κρίση υπο το φως των Τριών Ιεραρχών*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2015.

Νικολακάκης Η., *Ξένα Θρησκευματα*, Έκδοση Τμήματος Εκδόσεων Πανεπιστημιακού Τυπογραφείου Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1998.

Τσιρώνης Χ., *Άνθρωπος και Κοινωνία*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2013.

Τσιτσιγκός Σπ., *Ψυχολογία της Θρησκείας*, Εκδόσεις Tremendum, Αθήνα 2011.

Φίλιας Β., *Μαξ Βέμπερ: Συστηματική Κοινωνιολογία και Μεθοδολογία*, Εκδόσεις «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1976.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

amen.gr, *Ειδησεογραφικός Ιστότοπος Εκκλησιαστικών Ειδήσεων*.

efsyn.gr, «*Εφημερίδα των Συντακτών*».

Jrnewzionmagazine.org, *Ιστοσελίδα του περιοδικού του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων «Νέα Σιών»*.

kathimerini.gr, *Εφημερίδα «Καθημερινή»*.

mkoapostoli.com, *ΜΚΟ της Εκκλησίας της Ελλάδος, «Αποστολή»*.

pewforum.org, *Pew Research Center for Religion and Public Life, USA*.

skai.gr, *Ειδησεογραφικός Ιστότοπος ραδιοτηλεοπτικού σταθμού «ΣΚΑΪ»*.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Θεολογία

Θεοδρομία

Νέα Σιών

Παύλειος Λόγος

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

α. **Αποδέκτες** (Πανεπιστήμια, Σχολές, φορείς κλπ) των διαδικτυακών ερωτηματολογίων μέσω στοχευμένων emails και διάχυσης μέσω του διαδικτύου και μέσω κοινωνικής δικτύωσης:

Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας ΑΠΘ

Τμήμα Θεολογίας ΑΠΘ

Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ

Σύλλογος Μεταπτυχιακών και Υποψηφίων διδασκτόρων

Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευσιολογίας ΕΚΠΑ

Σύλλογος Μεταπτυχιακών και Υποψηφίων διδασκτόρων

Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας ΑΠΘ «Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς»

Yale Divinity School

University of St. Thomas, Catholic University of Houston

University of Chicago

Atlantic School of Theology

Pontificia Universita della Santa Croce

Pontificio Collegio Greco Sant' Atanasio

Univesidad de la Laguna

Instituto Biblico y Seminario Teologico de Espana

Θεολογική Σχολή Εκκλησίας Κύπρου

Πανεπιστήμιο Λευκωσίας

β. Υποδείγματα στοχευμένων emails:

(Στα ελληνικά)

Τίτλος email: Έρευνα σχετικά με την κρίση και τη
θρησκευτικότητα

Κυρίως μήνυμα:

Αξιότιμοι συνάδελφοι,

το όνομά μου είναι Νικόλαος Δεναξάς και είμαι μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευσιολογίας του ΕΚΠΑ. Ο τίτλος της μεταδιδακτορικής μου έρευνας είναι "Οικονομική κρίση και θρησκευτικότητα - κοινωνιολογική διερεύνηση" και σκοπός της είναι να διερευνηθεί αν και κατά πόσο η κρίση ως πολυποίκιλο οικονομικό και κοινωνικό φαινόμενο, επηρεάζει τη θρησκευτικότητα.

Για το λόγο αυτό, το τελευταίο διάστημα, αναζητώ απαντήσεις μέσω διαδικτυακού ερωτηματολογίου (βλ. [link](#) στο τέλος του παρόντος) οι οποίες θα βοηθήσουν στη συστηματοποίηση και μεγαλύτερη αξιοπιστία των όποιων συμπερασμάτων της έρευνάς μου.

Σας καλώ λοιπόν, να συμμετέχετε απαντώντας, αφιερώνοντας όχι πάνω από 1-2 λεπτά του χρόνου σας. Επιπλέον, μπορείτε να επικοινωνείτε μαζί μου για περισσότερες πληροφορίες, απορίες ή και διευκρινίσεις σχετικές με την έρευνα.

Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων,

Νικόλαος Α. Δεναξάς

Δρ. Κοινωνιολογίας της Θρησκείας και του Χριστιανισμού

Μ.δρ./ τ. εντεταλμένος διδασκαλίας Τμ. Κοινωνικής Θεολογίας και
Θρησκευσιολογίας ΕΚΠΑ

uoa,academia.com/NikolaosDenaxas

Έρευνα για την κρίση και τη θρησκευτικότητα:

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSe48YgxzHKpLu6Pdl2HHrtSafJzRdoMIQk_iQsAhvI0UJx2yQ/viewform?usp=sf_link

(Στα αγγλικά)

Τίτλος email: *Survey about Crisis and Religiousness*

Κυρίως μήνυμα:

Dear colleagues,

my name is Nikolaos Denaxas and i'm currently a post doc research fellow at University of Athens. My research has to do with economic crisis and how this - as a variant socioeconomic phainomenon - can affect religiousness. For this reason, i opened an online survey (link at the end of this), which I belive can help me to answer the main question of my research.

During this period, I try to expand the range of the given answers, calling people outside Greece, who though lived within the results of the crisis that was triggered back at 2008. Crisis didn't "hit" just one country and religiousness is something that considers the 84% of the world population.

It would be a great help for me if you took part to my survey. Also, feel free to contact me for any additional information about my research or questions about the survey itself.

Sincerely,

Nikolaos A. Denaxas

Dr. in Sociology of Religion and Christianity

Post doc research fellow (curr.)/ adjunct lecturer (fmr.) Faculty of Social Theology and Religious Studies, University of Athens

uoa.academia.com/NikolaosDenaxas

Survey for Crisis and Religiousness:

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSeaDZyFBaDqd1WsxoIYtUHHk6y7_fMOX_nCkBK8Syk39MHuug/viewform?usp=sf_link

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

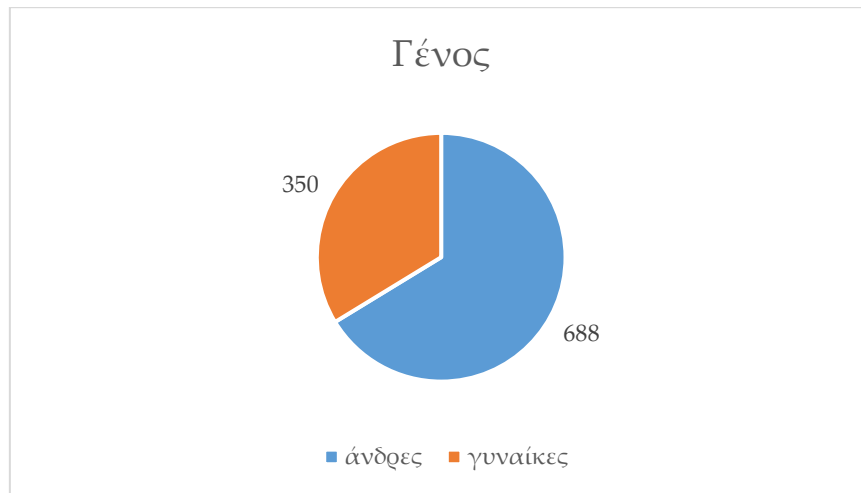
ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΑΙ ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Πίνακας 1

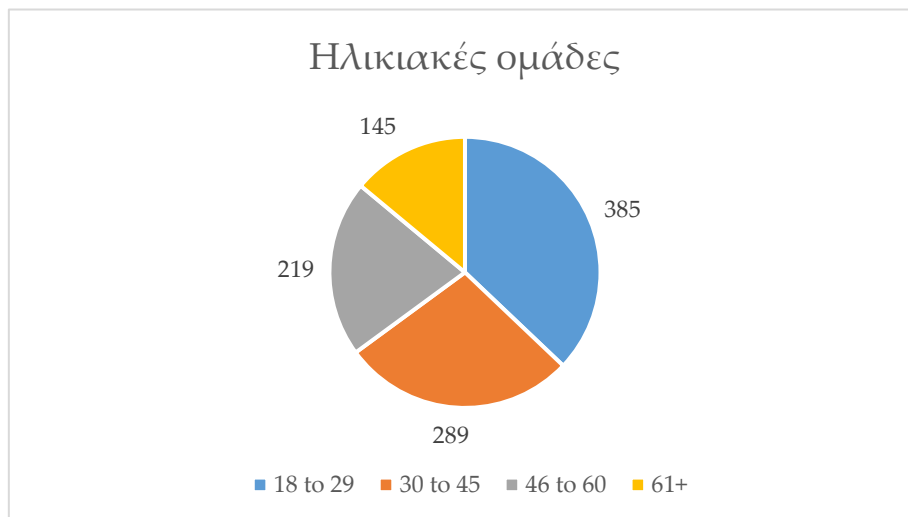
από «τον δρόμο»	887
από το διαδίκτυο	151
σύνολο	1038

Πίνακας 2

άνδρες	688
γυναίκες	350
σύνολο	1038

Πίνακας 3

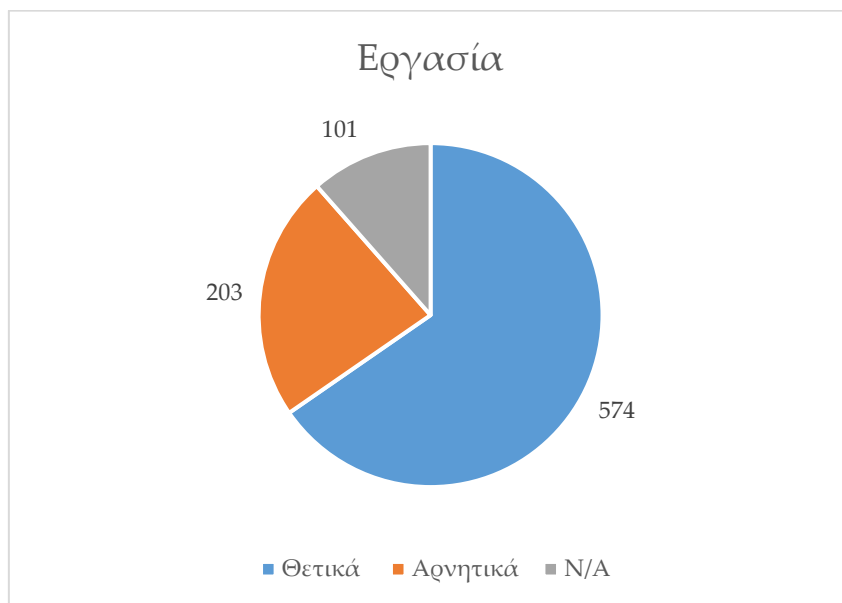
18-29	385
30-45	289
46-60	219
61+	145
Συνολο	1038

Πίνακας 4

Βασική	183	158	6
Ανώτερη	214	154	17
Ανώτατη	437	488	16
Ms/PhD	204	184	15
Συνολο	1038	984	54
		*εντος Ελλαδος	*εκτος Ελλαδος

Πίνακας 5α.

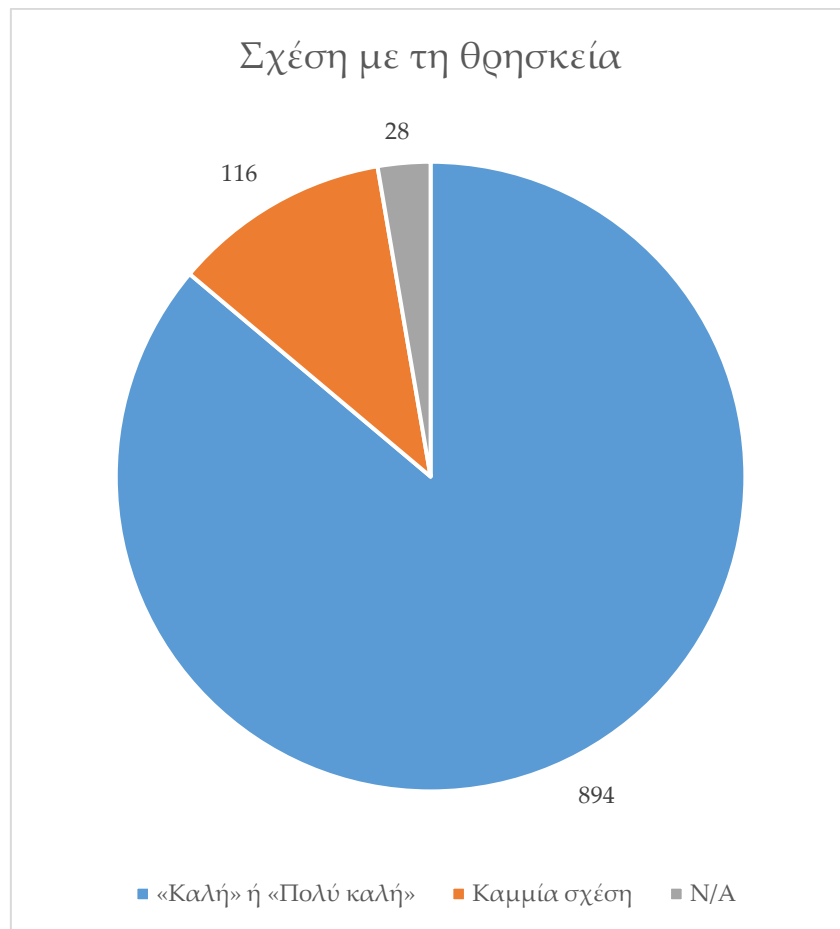

θετικά	574
αρνητικά	203
N/A	101
Συνολο	878

Πίνακας 5β.

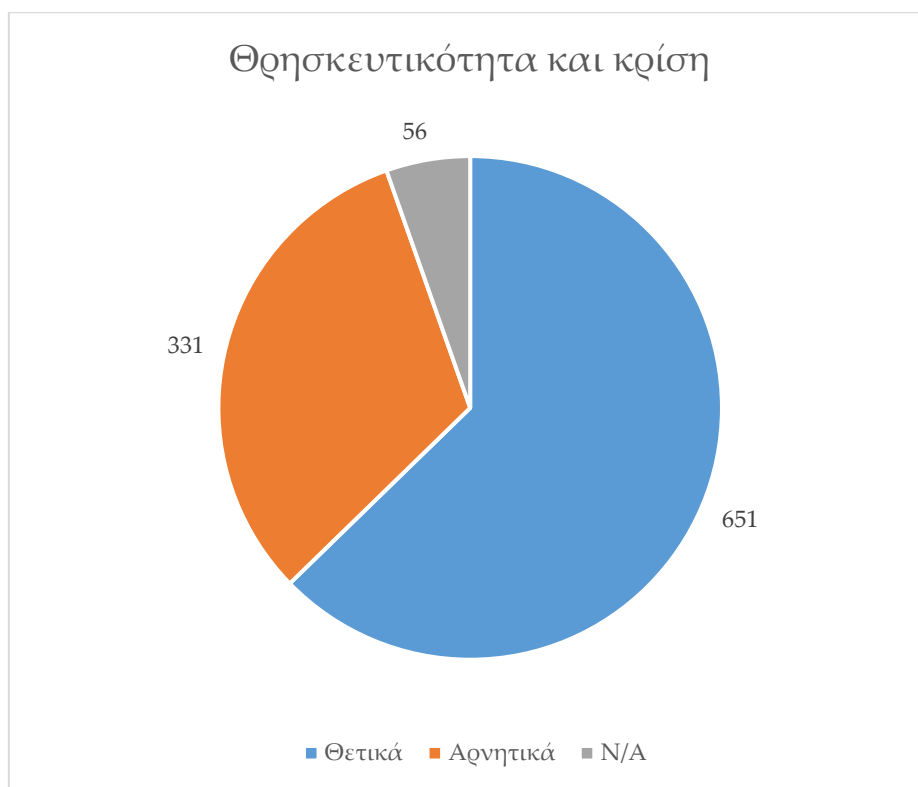
Εργαζόμενοι	586	41
Άνεργοι	217	5
N/A	181	8
	*εντός Ελλάδος	*εκτός Ελλάδος

Πίνακας 6

«Καλή» ή «Πολύ καλή»	894
Καμία σχέση	116
N/A	28

Πίνακας 7

Θετικά	651
Αρνητικά	331
N/A	56

Πίνακας 8

«κρίση αξιών και θεσμών»	427
Επέμβαση του Θεου	263
κακής διαχείρισης	223
Καπιταλισμος	54
κοινωνικό σύνολο	71

Πίνακας 9

απομάκρυνση από τον Θεό	262
Θεός παιδαγωγεί	231
αφορμή για ενδοσκόπηση	181
γενική κριτική στην «Εκκλησία»	122
Ίδια με προηγούμενη	92

Πίνακας 10

ανθρώπινη πλεονεξία	677
αντιφάσεις του καπιταλισμού	105
Το ευρώ	186
Άλλο	70

Πίνακας 11

συχνότερη επίσκεψη χώρων λατρείας	315
πράξεις αλληλεγγύης	431
όλα τα παραπάνω	118
N/A	30